

הביאור של הביטוי: "ואמרי לה כדי" שמייחסים לרש"י – גולגולה של טעות

* שגור בפומייהו של לומדי התלמוד לייחס לרש"י פירוש על המלה: "כדי", שמופיע כמה פעמים בש"ס בהביטוי: "ואמרי לה כדי": ש"כדי": הוא "שם חכם", מטרת העקרית של המחקר דלהלן לברר: שזה הפירוש בשם רש"י, נתייחסה בטעות לרש"י, ע"י דפוסי נוסח מוטעת בדברי רש"י, ושכיוון החיד"א לנוסח המקורי של הרש"י בגיטין, אבל לא מטעמיה (שהוא הסיק כן מאי הבנה שבדברי רש"י בגיטין שהיא באמת נוסח מוטעת) – ואגב נבאר: א) הביאור של זה הביטוי מהגאונים והראשונים כולל פירושו של רש"י – ב) השתלשלות הדברים האין אירע שנתייחס לרש"י ביאור הזה – ג) שלא נמצא ביאור כזה מהגאונים או מהראשונים – ד) שמסגנון לשון התלמוד משמע שאין זה ביאור הנכון לזה הביטוי.

וזה החלי בעה"ת

א.

בספר חכמת שלמה¹ (מהרש"ל) על מסכת בבא מציעא דף ב' ע"א,

1. המובא הוא מספר חכמת שלמה דפוס ראשון קראקא שמ"א (עיין להלן), ד"צ מקור תשל"ב.

הספר חכמת שלמה נלקט מהגהותיו של הרש"ל (נולד בערך ר"ע ונפטר בשנת של"ד) מגליון הגמרות שמהם למד (ולא הכין הרש"ל זה הספר לדפוס), נדפס לראשונה כספר נפרד ע"י ר' שמואל פיהם קראקא שמ"א (לפי י. רון בעלי ספר חוברת טו', בראילן תשמ"ט) בערך שבע שנים לאחר פטירת הרש"ל, והמדפיס הנ"ל קרא לזה החיבור: "חכמת שלמה", ועיין:

* מה שהבאנו למחקר הזה, שבשעת שלמדתי עם בני הכחור הבר מצוה אברהם משה נ"י, הסוגיא של תשלומי תרומה: בגיטין נד'. וביבמות צ'. פגשתי בזה הביטוי שני פעמים ושאלתי כמה תלמידי חכמים מופלגים ביאור על זה, ואמרי לי בפשטות: "שרש"י כתב בכמה מקומות ש'כדי' הוא שם חכם" וכששאלתי אותם באיזה מקום בש"ס כתב רש"י זה הפירוש לא ידעו להשיב על זה, וגם ראיתי בהרבה ספרים שמביאין זה הפירוש בשם רש"י, וחקרתי את זה, והקדשתי מחקרי זה לכבוד הבר מצוה של בני היקר אברהם משה נ"י יה"ר שיזכה ללמוד לאמיתה של תורה ויעלה מעלה מעלה בתו"ש.

ד"ה-ואמרי לה כדי, כתב: "נכתב בצדו, בעלמא רגיל רש"י לפרש: 'שם חכם' ², או פירש ³: 'בחנם', כמו: בכדי, כלומר: שלא נזכר שם אומרו רק סתמא, נראה לי", מלשוננו מבואר: שמייחס לרש"י שני פירושים, על המלה: "כדי" (שנמצא בהיטוי: "ואמרי לה כדי"): א) ש"כדי" הוא: "שם חכם" - ב) ש"כדי" הכוונה: "בחנם" כלומר: שלא נזכר שם אומרו רק סתמא, ועל הפירוש השני שמייחס לרש"י כתב שזה נראה לו.

אבל הבאר שבע ⁴ על מסכת הוריות דף ח. ד"ה-ואמרי לה כדי כתב:

הקדמת המדפיס לחכמת שלמה הנ"ל (זה ההקדמה נדפס מחדש לאחרונה בתחלת ספר " מבית מדרשו של מהרש"ל " על מסכת גיטין, להלן) וגם "עמודים בתולדות הספר העברי" (יעקב שפיגל - בראילן תשנ"ו) עמוד 280, מיד לאחר הדפסתו הראשונה הופיע בדפוס התלמוד: לראשונה בהוצאת התלמוד קושטא שמג'שמה', ולאחר כן בתלמוד דפוס קראקא שסב'שסה' (שפיגל הנ"ל).

2. הלשון: "בעלמא רגיל רש"י לפרש" אינו מדויק שלא נמצא זה ברש"י רק פעם אחד בלבד, עיין על זה להלן.

הספר הראשון שהביא ביאור זה בשם רש"י, הוא הספר יוחסין (הוצאת פיליפובסקי רי"ד, עיין להלן) בערך שבעים שנה קודם המהרש"ל, שבתוך דבריו כתב: "וכל זה כתבתי כדי להסיר השבוש שהוא שם חכם, משום כי בתחלת מציעא יש פירוש רש"י מוטעים שאומר: 'כדי' שם חכם", רק מה שמהרש"ל מקיים, מדחה היוחסין לגמרי, עיין להלן. אגב: מה שמביא ביוחסין: "כי בתחלת מציעא יש פירוש רש"י מוטעים שאומר: 'כדי' שם חכם", זה אינו הפירוש של רש"י שראה המהרש"ל, שאל"כ לא היה כותב: "בעלמא רגיל רש"י לפרש".

3. הלשון קצת מגומגם אבל כיון שהרש"ל לא הכין זה לדפוס ורק נלקטו מהערותיו בגליון הגמרות שממנו למד אין לדייק.

מהלשון: "פירש" כמו שנדפס בדפוס הראשון משמע שמוסב על רש"י, ור"ל: שרש"י גם פירש באופן אחר, ויש להדגיש שבחכמת שלמה הנדפס בש"ס וילנא המלה: "פירש" מופיע בר"ת: פי', וזה יכולין לפענח: "ועוד פירשו", או: "ועוד פירשו", ואם קוראין אותו כן אז נשתנה המובן בדברי החכמת שלמה ואז משמע שכוונתו לומר שרש"י מפרש רק פירוש אחד והוא: "שם חכם", ואחרים פירשו עוד פירוש והוא: "בחנם", כלומר שלא נזכר שם אומרו רק סתמא, עיין להלן על זה שמסתבר שזה היה סבת המכשול להבאר שבע, ומשום הכי כתב שרש"י רק פירש "שם חכם" והפירוש השני הוא ממפרשים אחרים ולא מרש"י, וגם מהבנת הלשון של החכמת שלמה יש נ"מ להבין כוונתו בגיטין עיין להלן.

4. ר' יששכר בער איילינבורג (תלמידים של הלבוש והסמ"ע) הספר באר שבע נדפס בראשונה בונציאה שע"ד - בערך שלשה וארבעים שנה לאחר הדפוס הראשון של החכמת שלמה, ולאחר שכבר נדפס החכמת שלמה בשני דפוסים התלמוד כמובא לעיל.

"בהרבה מקומות רגיל רש"י לפרש שם ת"ח הוא, ואית דאמרי: איכא מאן דאמר להא מילתא בלא גברי אלא סתמא קאמר לה", מלשונו מבואר שמייחס לרש"י רק הפירוש הראשון הנ"ל (ש"כדי" הוא: "שם חכם"), אבל הפירוש השני הנ"ל (ש"כדי": הכוונה בסתמא בלא שם אומרו) אינו מייחס לרש"י אלא למפרשים אחרים.

מלשונו של הבאר שבע מוכח ששאב כל הקטע הזה מהספר חכמת שלמה⁵ ורק שמאיזה סבה הבין בכוונת החכמת שלמה שרק הפירוש ש"כדי" הוא שם חכם מייחס (החכמת שלמה) לרש"י, אבל הפירוש השני (ש"כדי": הכוונה בלא שם אומרו אלא סתמא) מייחס למפרשים אחרים ולא לרש"י⁶.

הנה החכמת שלמה והבאר שבע לא ציינו להמקומות בפירושו של רש"י⁷ היכן מפרש הפירושים שהזכירו (שני הפירושים להחכמת שלמה,

5. שלא נמצא בפירושו של רש"י שכתב כן "בהרבה מקומות", וכמו שכבר הקשה החיד"א בספרו פתח עינים במסכת גיטין דף פה': "ואולם לא אכחד דיש להעיר על הרב מהרש"ל בחכמת שלמה ריש מציעא שכתב: בעלמא רגיל רש"י לפרש: 'שם חכם', ועל הרב באר שבע שכתב דברוב המקומות (לשונו של הבאר שבע הוא: "בהרבה מקומות". מ.פ.) רש"י פירש: 'שם חכם', דהרי העברים הביטו לראות קורין באחד עשר מקומות שהביא הרב סדר הדורות (להלן נציין שנים עשר מקומות, רק הסוגיות דיבמות וגיטין הם אחת ממילא מונה רק הק דיבמות . מ.פ.) דאמרו בש"ס: 'ואמרי לה כדי', ואין גם אחד דרש"י פירש שום פירוש", ועל המהרש"ל אפשר לתלות המלה: "רגיל" לפליטת הקולמוס (שלא הכין הגהותיו לדפוס כנ"ל), והכוונה: שבעלמא מפרש רש"י, אבל על הבאר שבע שכתב במפורש: "בהרבה מקומות רגיל רש"י לפרש" קשה לומר כן, ודוחק לומר שהוא כיון לטעותו של המהרש"ל, אלא בודאי לא בדק בעצמו ורק סמך עצמו במה שראה בספר חכמת שלמה, וגם מלשונו משמע שהוא רק עיבוד הלשון של החכמת שלמה.

6. ושם סבת טעותו בכוונת החכמת שלמה נובע (כמו שכתבנו לעיל) משום שלא ראה הבאר שבע זה בחכמת שלמה של דפוס הראשון הנ"ל, שמשם מבואר בכוונתו שמייחס לרש"י שני הפירושים, ומסתבר שראה זה בחכמת שלמה שנדפס בתלמוד קושטא או קראקא (עיין לעיל), ושם כבר הופיע המלה "פירש", בר"ת כמו בדפוסים שלנו: "פי", והוא הבין שכוונת המהרש"ל לומר שמפרשים אחרים פירשו הפירוש השני.

7. בספר פתח עינים להחיד"א על מסכת גיטין פה': (עיין להלן לשונו באריכות) כבר העיר על המהרש"ל בחכמת שלמה ועל הבאר שבע במה שכתבו שרש"י כתב כן בהרבה מקומות כנ"ל (על המהרש"ל י"ל בדוחק שכוונתו: שבעלמא מפרש רש"י – ושם המלה: "רגיל" כתב בפליטת הקולמוס וכמו שהיערני לעיל שהמהרש"ל לא הכין הספר חכמת שלמה לדפוס) ולפי המהרש"ל כמו שהבין הרש"י בגיטין (עיין להלן), באמת מפרש שם רש"י השני פירושים, אבל לשונו של הבאר שבע שכתב במפורש: "בהרבה מקומות רגיל רש"י לפרש"

ופירוש האחד להבאר שבע), וזה פלא, שהביטוי: "ואמרי לה כדי" מופיע בש"ס כמה פעמים⁸, ובשום אחד מן המקומות שמובא זה הביטוי בש"ס לא פירש רש"י⁹ כלום? וכבר העיר בסדר הדורות¹⁰ שלא מצא רש"י כזה שיפרש ש"כדי" בהביטוי: "ואמרי לה כדי": הוא שם חכם, והעירו עליו החיד"א בשם הגדולים¹¹, רש"ש (כ"מ דף ב.), ומהר"ץ חיות (כ"מ שם) שרש"י זה

בודאי קשה, שלא נמצא שיפרש רש"י זה הביטוי רק פעם אחד בלבד והוא במסכת גיטין (ולפי מה שכתבנו לעיל שהבאר שבע שאב זה מהחכמת שלמה בעיבוד לשונו, א"כ סמך עצמו על החכמת שלמה, על אף שבחכמת שלמה גופיה י"ל שכתב זה רק בפליטת הקולמוס כנ"ל) – ועיין גם כן בהיכל רש"י (י. אבינרי – הוצאת מוסד הרב קוק תשמ"ה) כרך ב' עמוד תק' שלא מצא: "כדי כשם חכם" אלא בפירוש רש"י לגיטין פה: עיין להלן.

8. שנים עשר פעמים, והם: (א) יומא מד.': "מתיב רב אדא בר אהבא, ואמרי לה כדי" – (ב) יומא עב:': "מתיב רב אדא בר אהבא, ואמרי לה כדי" – (ג) מגילה ב:': "אמר רבא ואמרי לה כדי" – (ד) יבמות צ:': "ואמר רבא ואמרי לה כדי" – (ה) גיטין נד:': "ואמר רבא ואמרי לה כדי" – (ו) נזיר ב:': "אמר רבא ואיתימא כדי" (עיין להלן שבכתב יד ואתיקאן נרשם בהגליון "ואמרי לה" במקום "ואיתימא") – (ז) בבא מציעא ב:': "אמר רב פפא, ואיתימא רב שימי בר אשי, ואמרי לה כדי" – (ח) הוריות ח:': "אמר רבא ואי תימא ר' יהושע בן לוי, ואמרי לה כדי" – (ט) מנחות נה:': "מתיב רב אדא בר אהבה, ואמרי לה כדי" – (י) חולין עג:': "אמר רבא ואמרי לה כדי" – (יא) חולין פא:': "ואמר רבא ואמרי לה כדי" – (יב) חולין קיח:': "אמר רבא ואמרי לה כדי".

בסדר הדורות נרשם רק אחד עשר פעמים וכן מביא החיד"א בספר פתח עינים כנ"ל, והטעם משום שהסוגיות דיבמות וגיטין הם סוגיא אחד ומונה רק הסוגיא דיבמות.

9. עיין להלן פירוט של המקומות בש"ס כשמובא שם (צירי תחת השי"ן) שאינו רגיל דרכו של רש"י לפרש "שם חכם".

10. בסדר תנאים ואמוראים בערך "כדי", מביא שם לשונו של הבאר שבע ומעיר עליו: "לא מצאתי זאת ברש"י".

מעניין שמביא את הבאר שבע ולא את החכמת שלמה.

מחברו: ר' יחיאל היילפרין אב"ד דק"ק מינסק מגזע המהרש"ל מצד אמו (עיין בסדר תנאים ואמוראים אות י' אצל רבי יוחנן הסנדלר, ועיין הקדמת המסדר הערה ט'), נולד בערך בשנת ת"כ ונפטר בערך שנת תק"ט, הספר נסדר מחדש ע"י ר' נפתלי בעל המחבר הספר משכיל לאיתן ווארשא תרל"ח.

11. בערך "כדי" וגם בספרו שער יוסף על מסכת הוריות הנ"ל דף ח. מביא את הבאר שבע והגהות מהרש"ל, עיין להלן שבספרו פתח עינים (שכתב אחר הספרים הנ"ל) על מסכת גיטין חזר בו מקושייתו על הסדר הדורות.

ועיין מבוא לשרידי בבלי (דימיטרובסקי) עמוד 92 שכתב: "ולדבור זה של רש"י (ר"ל: לרש"י בגיטין דף פה: מ.פ.) התכוין כנראה גם המהרש"ל שכתב בחכמת שלמה ריש בבא

נמצא בגיטין פה' ע"ב: ששם עוסק רש"י לבאר המלה: "כדי" ובדרך אגב: גם כן מבאר שם רש"י הביטוי: "ואמרי לה כדי", ברש"י שם ¹² ד"ה: ולורכיה לוי"ו דוכדו, בא"ד כתב: "וכמו ואמרי לה כדי שם חכם", אבל עכ"ז, יש לתמוה: שלפי פשטות הלשון ברש"י בגיטין נמצא שמפרש שם רק הפירוש הראשון שמביא החכמת שלמה משמו, והוא: ש"כדי" (בהביטוי: "ואמרי לה כדי") הוא: "שם חכם", והיכן מצא החכמת שלמה בפירושו של רש"י גם פירוש השני: ש"כדי": הכוונה: בחנם, כלומר: בלא שם אומרו אלא בסתמא?

ב.

כדי להבין כוונת החכמת שלמה והבאר שבע צריכין קודם לברר דברי הרש"י שם, שלאחר העיון בדבריו נראה שכוונת דברי הרש"י שם לא מובנים די צרכם וצריכין בירור, ונתחיל להביא כל דברי הרש"י שם:

בגמרא שם איתא: ולורכיה לוי"ו ד"כדו" דמשמע: ו"כדי" (דמה דכתבין בהגט "וכדו פטריית יתיכי" והכוונה: שעכשיו ¹³ תהא מגורשת, יהא מדקדק לכתוב הוי"ו האחרונה [של "וכדו"] בכל האורך שלא יראה כיו"ד ואז נראה כאלו נכתב: "וכדי". מ.פ.), וברש"י שם כתב: "ולורכיה לוי"ו דוכדו: פטריית יתיכי ¹⁴, וי"ו האחרונה מאריך שלא יראה כיו"ד, דאי לא מאריך ליה משמע: 'וכדי', כלומר: בולא כלום באין ספר, כמו: 'כדי נסבה' ¹⁵ וכמו: 'ואמרי לה כדי' ¹⁶ שם חכם".

מציעא: 'בעלמא רגיל רש"י לפרש שם חכם', וכיוצא בזה כתב גם בבאר שבע להוריות דף ח' ע"א: 'בהרבה מקומות רגיל רש"י לפרש שם ת"ח "וכו'.

12. המובא הוא כמו שמופיע בש"ס מהדורת וילנא (מהדורת ראם) שהוא הש"ס היותר נפוץ בימינו.

13. על הכתוב (פרשת בראשית: ב', ה): "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח", מתרגם, בתרגום ירושלמי (המכונה) יונתן בן עוזיאל: "וכל אילני חקלא עד 'כדו' לא הוו בארעא, וכל עסבי חקלא עד 'כדו' לא צמח", והכוונה: עד עתה (עכשיו) (עיי"ש באהבת יונתן - שמעלער) - וברש"י עירובין נג': ד"ה'וכדו, בא"ד: "וכדו משמע עכשיו" - ובספר גט פשוט על הלכות גיטין (לר' משה חביב - הוצאת מכון ירושלים - תש"ס) סימן קכו' אות מה', כתב בא"ד: "ופירוש 'וכדו' בוי"ו ר"ל: ועתה".

14. רש"י מביא לשון הגט כדי לפרש באיזה מקום בהגט נמצא המלה "וכדו" ומשמעו.

15. ראש השנה ה'. ועוד, (והפירוש של: "בלא כלום" מצאני ברש"י סנהדרין ה'.

בעיון בדברי רש"י אלו, נראה מתוכן הענין שהמילים שבסוף דברי הרש"י: "שם חכם" הם תמוהין, שאין להמילים הללו שום קשר למה שכתב מלפני זה? שרש"י התחיל לפרש שאם יכתבו בהגט המלה: "וכדי" במקום: "וכדו", אז יטעו ויסברו שמכוין לגרש את האשה "בולא כלום באין ספר", משום שהמלה: "וכדי" משמע "בולא כלום", והמשיך רש"י להביא שני ראיות לדבריו, שהמלה: "וכדי" הכוונה: "בולא כלום באין ספר": (ראיה א) כמו (הביטוי שנמצא בש"ס): "כדי נסבה", והכוונה שם, שהתנא נקטה בחנם – ראיה ב) וכמו (הביטוי שנמצא בש"ס): "ואמרי לה כדי": והכוונה: סתמא בלא שם חכם, וא"כ מהו כוונתו בהסיום: "שם חכם"? הא אין זה הימשך למה שכתב מלפני זה? ולכאורה נראה שיש בדפוס דברי רש"י אלו איזה טעות, ואם היינו מוסיפין בדברי רש"י אלו המלה: "בלא" והיינו גורסים ברש"י "בלא שם חכם" ¹⁷ אז היה דברי רש"י אלו מובנים בפשטות¹⁸, אבל המילים: "שם חכם", כמו שמופיעין בדפוסים שלנו אין להם מובן בכלל.

הנה בגליון בגמרא (ש"ס וילנא וש"ס אחרים) מופיע ביאור על זה הרש"י כדלהלן: ברש"י קודם המלה: "וכמו" ("וכמו ואמרי לה כדי") יש ציון כזה *, ובגליון איתא: "והוי כמו אי נמי", ומבואר שהביאור הזה כוונתו לתרץ הקושי בדברי הרש"י וכן"ל, והכוונה לפרש דברי רש"י הכי: שכוונת רש"י לומר שאם יכתוב בגט המלה: "וכדי" במקום: "וכדו" יש גם אפשרות לטעות עוד טעות (חוץ מהטעות שיכולין לטעות בכוונת הגט שמגרש את האשה "בולא כלום באין ספר"): דשמא יטעו שהכוונה בהגט הוא ("וכדי פטריה יתיכי"): שאיש

וזבחים לז:').

16. עיין לעיל השנים עשר מקומות בש"ס שנמצא זה הביטוי. בדפוס פארה (רמ"ט-דנ"ו – עיין להלן) יש כמה שינויים בדברי רש"י אלו, ובתוכם: "ובלא כלום כלומר בלא ספר" (שקודם מפרש רש"י המלה: "וכדי" שהכוונה: "ובלא כלום", ואח"כ מפרש רש"י השייכות של המלה הכא (בגט): "כלומר: בלא ספר". מ.פ.) וכו', "בלא שום חכם" (עיין על זה להלן באריכות), והמילה: "ובלא" במקום שמופיע בדפוסים שלנו: "בולא" יותר נכון משום שרש"י רוצה לתרגם המלה: "וכדי" במקום: "וכדו", והמלה: "כדי" מתורגם: "בלא כלום", והמלה: "וכדי" מתורגם: "ובלא כלום" ולא "בולא כלום", ודו"ק.

17. עיין בהערה לעיל וגם להלן באריכות בענין נוסח דפוס פארה רמ"ט-דנ"ו.

18. על אף שגם אפילו לפי נוסח כזה יש להעיר כמה הערות: א) שכבר בתחלת דבריו ביאר רש"י כוונת המלה: "בולא כלום" ואם זה לא היה מספיק לפי דעתו היה צריך להוסיף שם גם הביאור של: "בסתמא" – ב) ועוד: אמאי אינו מוסיף גם כן המלה: "בחתם" לאחר שהביא הראיה: "כמו: כדי נסבה" לבאר הראיה גם משם – ג) למה צריך רש"י בכלל

ששמו "כדי" מגרש להאשה¹⁹.

אבל קשה להעמיס זה הכוונה בדברי רש"י, שחוץ מהזרות שבזה הפירוש²⁰, אין דרכו של רש"י לכתוב: "וכמו" במקום: "אי נמי"²¹, ובודאי כוונתו היה להביא עוד ראיה למה שכתב מקודם שהמלה: "כדי" הוא: "כולא כלום באין ספר" (וכמו שכתב במפורש: "וכמו"), ואם זה היה כוונתו נשאר התמוה, שמהו ההימשך של המילים: "שם חכם" למה שכתב רש"י מקודם לזה?

כדי להבין זה הפירוש שנמצא בגליון הרש"י הנ"ל יש למצוא זהות של זה המפרש, מי הוא המבאר הזה בדברי רש"י, ושמה מתוך זה יהא ג"כ מובן כוונת פירושו בזה הרש"י:

ג.

לסיום כזה, הא הראיה מובן מאליו בלי שום היסבר.

19. לפי זה הימשך כוונת לשון רש"י הוא: שהתחיל לומר שאם יכתבו המלה: "כדי" אז יטעו שמגרש להאשה בלא כלום היינו: בלא גט, ועל זה הביא רש"י ראיה מהביטוי: "כדי נסבה", וממשיך רש"י: "וכמו ואמרי לה כדי שם חכם" דהיינו שיכולין לטעות גם כן שאיש ששמו "כדי" מגרש להאשה, והמלה: "וכמו" אינו מוסב על מה שכתב לעיל מזה אלא זה פירוש אחר של אפשרות לטעות בטעות חדש.

20. מכמה טעמים: (א) שאם יטעו שכוונת המלה: "כדי" הוא: "כולא כלום באין ספר", וכמו הראיה הראשונה שהביא: "כמו: כדי נסבה", א"כ מובן שאין המלה: "כדי" שם איש, (ודוחק לפרש דברי רש"י שכוונתו לומר: שיש שני אופנים לטעות, דהיינו: או שיטעו שמגרש: "כולא כלום באין ספר" ויש עוד אפשרות לטעות, שאיש ששמו "כדי" מגרש להאשה, שלא כתב כן בתחלת דבריו, וקודם ראייתו השניה היה צריך לכתוב: "אי נמי שם חכם" ולהביא הראיה: "כמו: ואמרי לה כדי", כמו שהביא הטעות קודם שהביא ראייתו הראשונה, ומלשונו משמע שחושש כאן רק בזאת הטעות, שמגרש: "כולא כלום באין ספר") – (ב) שאם יטעו שהאיש ששמו: "כדי" מגרש את האשה, שם חכם, גם יכול להיות שיטעו שאיש ששמו: "כדו" מגרש את האשה, שכמו שמצינו שמלה ["כדי"] יכול להיות גם כן שם חכם: כן גם יכול להיות שהמלה: "וכדו", הכוונה לשם איש, וא"כ יטעו גם בזה [ששם יכול להיות כל מלה שירצו] – (ג) וחוץ מזה הא נכתב השם של המגרש בהגט, והאין יטעו בזה?

21. וכן הקשה בספר פתח עינים על מסכת גיטין להחיד"א (עיין להלן כל הקטע) בא"ד כתב: "ואי גם מה שכתוב: 'שם חכם' הוא מרש"י הול"ל: 'משמע: דלא כלום' כמו: 'כדי נסבה', 'אי נמי' משמע: 'שם חכם', כמו: 'ואמרי לה כדי' ואז הוי אתי שפיר, אבל השתא דקאמר: 'כמו: כדי נסבה', וכמו: 'ואמרי לה כדי', מוכח דואמרי לה כדי וכדי נסבה רוח אחד

הנה בספר חכמת שלמה על מסכת גיטין ²² שם כתב: על רש"י ד"ה "ולורכיה כו' וכמו ואמרי כו' נ"ב זהו כמו אי נמי", הנה משטחיות הלשון ²³ משמע שמוסב על המלה "וכמו" וכמו שהבינו המדפיסים הנ"ל, אבל לאחר שכבר הבאנו לשונו מה שכתב בחכמת שלמה ב"מ הנ"ל (שמיחס לרש"י שני פירושים על המלה: "כדי" בהיטוי: "ואמרי לה כדי"), מוכרחין לומר שמוסב על המילים בסוף דברי הרש"י: "שם חכם" ²⁴ (שאל"כ לא יהיה דבריו בגיטין מתאימים עם דבריו בב"מ שרש"י מפרש שני פירושים על המלה: "כדי"), וכוונת החכמת שלמה (במה שכתב: "וכמו ואמרו כו'") לפרש דברי רש"י הכי: שרש"י הביא שני ראיות לדבריו למה שכתב בתחלת דבריו שהמלה: "כדי" היינו: "בולא כלום באין ספר", והראיות שהביא הם: א) כמו: "כדי נסבה", והכוונה שם, שהתנא נקטה בחנם - ב) וכמו "ואמרי לה כדי": והכוונה: סתמא בלא שם חכם ²⁵, ואחר שהביא רש"י ראיה שנייה לדבריו ממה

להם ופירושן שזה בולא כלום".

22. זה הקטע מופיע רק בדפוס הראשון של הספר חכמת שלמה הנ"ל ונשמט מספר חכמת שלמה הנדפס בש"ס וילנא, ונראה שהיו דברי רש"י אלו תמוהין כל כך שהוצרכו המדפיסים להביא זה הקטע של החכמת שלמה כהגהה בגליון הרש"י שבלי זה הפירוש אין לדברי רש"י אלו מובן בכלל (כמו שנדפס), ושמטו זה הקטע מהספר חכמת שלמה והודפסו זה הקטע כהגהה בגליון הגמרא, ושמא בתחלה ציינו השם של המהרש"ל אצל ההגהה ובמשך הזמן נשמט זהות זה המפרש.

23. כמו שנדפס - ויש להעיר שהמהרש"ל לא הכין הגהותיו לדפוס ושמא לא העתיקו המדפיסים דבריו בדקדוק, או שלא הבינו על התיבה שעליו הוא מעיר.

24. להלן נבאר שבדפוס התלמוד שהיה לפני המהרש"ל (גם בדפוס ונציאה רפ"ו שעליו כתב הגהותיו בהגליון) לא הופיעו עדיין המילים: "שם חכם" רק: "חכם", אבל לענייננו אין זה נוגע, שהמהרש"ל הבין שהמלה: "חכם" המובן הוא כמו: "שם חכם", וא"כ כוונתו שקודם המלה: "חכם" הוי כמו "אי נמי".

25. לפי זה הפירוש ברש"י נמצא שלאחר הראיה השני שהביא רש"י ("וכמו: ואמרי לה כדי") לא כתב רש"י שום ביאור, להלן נביא שבחידושי הריטב"א (מוסד הרב קוק מכתב יד) על מסכת גיטין שם ונדפס גם כן תחת השם חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים (מכון אופק תשמ"ט) באמת מביא גם כן שני הראיות שמביא רש"י, שהמלה "כדי" היינו: בלא גט, ומביא הראיה השנייה: וכמו: "ואמרי לה כדי", מבלי להוסיף על זה שום ביאור, שהכוונה מבואר ממילא, וא"כ גם רש"י לא הוסיף כלום על ראייתו השנייה, ומה שממשיך להוסיף "שם חכם" הבין המהרש"ל משום קושי שבמילים הללו שזהו רק פירוש אחר על הביטוי: ואמרי לה כדי, שהביא כראיה, וכוונתו לומר ששמא אין ראיה משם, משום שכדי הוא שם חכם, ועיין להלן שבגמרא שהיה לפני המהרש"ל עדיין הופיע ברש"י רק המלה: "חכם" ולא

שמצינו הביטוי: "ואמרי לה כדי", ממשיך רש"י וכתב: "שם חכם", ועל המילים הללו לכאורה מוסבין דברי החכמת שלמה (מה שכתב: "נ"ב זהו כמו אי נמי", ולא כמו שצינו בדפוס וילנא שמוסב קודם המלה של רש"י: "וכמו [ואמרי לה כדי]"), ורצה בזה לבאר שכוונת רש"י במילים הללו ("שם חכם") לבאר הביטוי "ואמרי לה כדי" בביאור אחר, והוי כאלו כתב רש"י: "אי נמי שם חכם", והבין החכמת שלמה שבזה רצה רש"י לומר: שמא יש לדחות הראיה השנייה שהביא (מ"ואמרי לה כדי"), ששם הכוונה לשם חכם, ולפי זה שפיר נמשך סוף הרש"י לתחלתו.²⁶

לפי זה גם מובן היטיב מה שמייחס המהרש"ל בחכמת שלמה (בבא מציעא ב', הנ"ל) לרש"י שני פירושים²⁷ על הביטוי: "ואמרי לה כדי", שלפי

שם חכם, והתוצאה החשובה מזה הנוסח ("חכם" במקום: "שם חכם").

26. ודוחק לומר שכוונת המהרש"ל היה שרש"י רוצה לומר שיש לטעות כמה טעויות אם יכתבו בהגט המלה: "וכדי" במקום: "וכדו": (א) שיטעו ויסברו שהאשה נגרשת "כולא כלום באין ספר", כמו: "כדי נסכה, וכמו: ואמרי לה כדי" דהיינו בסתמא בלא שם אומרו - (ב) אי נמי שיטעו שהאיש ששמו "כדי" מגרש להאשה, שזה הפירוש הוא מוזר כמו שביארנו לעיל (ומה שכתב החיד"א בספרו פתח עינים על מסכת גיטין [עיי' להלן לשונו] שאם היה רש"י כתב: "אי נמי שם חכם, כמו ואמרי לה כדי" אז היה ניחה, כוונתו שאז באין ברירה היו צריכין להסכים שזהו כוונת רש"י על אף שזהו פירוש מוזר), ואעפ"כ אינו מן הנמנע שזה היה כוונת המהרש"ל, שלא ביאר כוונתו, אבל זה לכאורה מבואר שכוונתו כמו שביארנו שמוסב על סוף הרש"י: "חכם" (כמו שהופיע בדפוסים בזמנו), וזהו כוונתו במה שכתב "זה כמו אי נמי", שאל"כ אין כאן ברש"י שני הפירושים שהביא בבבא מציעא ב' (על אף שי"ל גם כן שכוונתו כמו שצינו בגליון הרש"י ומוסב על המלה: "וכמו" וכמו שצריכין לפרש לפי הבאר שבע, ואי תקשי א"כ לפ"ז אין ברש"י כאן שני פירושים על זה הביטוי: רק הפירוש של "שם חכם", על זה י"ל ששמא כוונתו שכיון שרש"י לא פירש כלום במקום שמופיע בש"ס זה הביטוי מזה מבואר שרש"י סבר במקומות הללו שאינו "שם חכם" שאל"כ דרכו לפרש: "שם חכם", אבל זה הפירוש בדברי המהרש"ל הוא דוחק).

ביאורינו בדברי המהרש"ל בפירושו לרש"י יותר מתאים לדברי רש"י מהביאור שנדפס בגליון הגמרא, שלפי ביאורינו בדברי המהרש"ל נמצא שרש"י רק השמיט המילים: "אי נמי" אבל סוף כל סוף לא כתב כאן היפך מכוונתו, אבל לפי הביאור בגליון הגמרא שהוא ביאור שמוכרח לפי הבנת הבאר שבע דברי המהרש"ל נמצא שרש"י כתב: "וכמו" וכוונתו ל"אי נמי", וזה דוחק גדול שרש"י כתב כן (שלפי זה כתב היפך מכוונתו).

27. אבל הלשון של החכמת שלמה: "בעלמא רגיל רש"י לפרש" עדיין קשה שזה נמצא רק במקום אחד, וכמו שהקשה בפתח עינים כנ"ל, ויש ליישבו כמו שכתבנו לעיל שהמלה: "רגיל" כתב בפליטת הקולמוס, והכוונה "בעלמא מפרש רש"י" וכוונתו לרש"י בגיטין ששם מופיע השני פירושים ברש"י לפי פירושו בחכמת שלמה בגיטין.

פירושו של החכמת שלמה בכוונת רש"י בגיטין באמת מביא שם רש"י שני הפירושים על הביטוי: "ואמרי לה כדי", ולפי זה יש להבין דברי החכמת שלמה בב"מ רק בצירוף עם מה שכתב בחכמת שלמה בביאור דברי הרש"י בגיטין (ודבריו בגיטין יש להבין לפי מה שכתב בב"מ שרש"י פירש שני פירושים על "כדי", ודבריו בשני המקומות מתאימים זה עם זה וכן"ל), שלפי ביאורינו דבריו בגיטין נמצא שמפרש דברי רש"י שם באופן: שרש"י שם מפרש שני הפירושים על הביטוי: "ואמרי לה כדי".

אבל להבאר שבע שהבין מהחכמת שלמה שמייחס לרש"י רק הפירוש: "שם חכם" וכן"ל, והפירוש השני (ש"כדי": הכוונה בלא שם אומרו אלא סתמא) הוא ממפרשים אחרים, נמצא שיש להבין כוונת החכמת שלמה כמו שמשמע משטחיות הלשון בחכמת שלמה וכמו שהבינו בגליון הגמרא בגיטין²⁸ בדפוס וילנא, שקודם המלה: "וכמו" ("ואמרי לה כדי") צריכין להבין שהוא "כמו אי נמי" (ולפי זה מוכרחין לפרש בכוונת רש"י: שיטעו שאיש ששמו: "כדי" מגרש את האשה, על אף שהוא פירוש מוזר וכן"ל), ולפ"ז (שה"וכמו" בדברי רש"י הכוונה: ל"אי נמי") נמצא שפירש שם רש"י רק הפירוש: "שם חכם" (וכמו שכתב הבאר שבע),

אבל חתני היקר אברהם נ"י העיר ששמא יש לפרש הלשון של המהרש"ל: "בעלמא רגיל רש"י לפרש שם חכם" שכוונתו: שבעלמא בש"ס כשמופיע שם חכם שאינו רגיל, אז דרכו של רש"י לפרש שהוא: "שם חכם", וא"כ שמא גם כן הכא זהו שיטת רש"י, "ועוד פירש" וגם רש"י פירש עוד על זה, וכוונתו לרש"י בגיטין פה: והפירוש הוא בחנם בלי שם אומרו, וזהו כמו פירושו של הריטב"א בגיטין (עיין להלן), ושמא מפרש המהרש"ל כמו המגדל דוד שם, ולפי זה נמצא שהמהרש"ל חזר ממה שפירש בגיטין בכוונת רש"י, וכיון שלא הכין המהרש"ל הגהותיו לדפוס שמא יש לומר כן, וזה דוחק בכוונתו שכיון שהמהרש"ל גופיה מביא פירוש של רש"י שהכוונה הוא בחנם בלי שם אומרו אמאי מביא שבמקומות אחרים מפרש רש"י על שמות שאינם רגילים: "שם חכם" מה שייכות יש לזה הכא, הא על זה מפרש רש"י שהכוונה בחנם בלי שם אומרו.

28. הנה בספר פתח עינים להחיד"א על מסכת גיטין (עיין להלן) כתב: "ותו דהלשון מוכיח דזה שכתוב בפירש"י: 'שם חכם' אינו מרש"י שהרי כתב, דאם יכתוב 'וכדי' משמע ולא כלום כמו: 'כדי נסבה', ואי גם מה שכתב: 'שם חכם' הוא מרש"י הול"ל משמע ולא כלום כמו: 'כדי נסבה', א"נ משמע: 'שם חכם', כמו ואמרי לה כדי, ואז הוה אתי שפיר, אבל השתא דקאמר כמו: 'כדי נסבה', וכמו: 'ואמרי לה כדי' מוכח ד'ואמרי לה כדי', ו'כדי נסבה' רוח אחד להם ופירושן שוה בולא כלום".

הנה בגליון הרש"י כמו שנדפס בש"ס וילנא ולהבאר שבע צריכין לומר שהבין בכוונת רש"י זה הפירוש שמדחה הפתח עינים, על אף שהוא פירוש דחוק בלשון רש"י שם וכמו שהקשה בפתח עינים.

וזו פשוט שזה הפירוש בכוונת רש"י הוא דוחק גדול שמה שכתב: "וכמו" כוונתו: ל"א נמי" ²⁹ ומסתבר שלא כיון החכמת שלמה לזה, רק כמו שביארנו.

יהיה איך שיהיה, בהבנתם דברי הרש"י בגיטין ³⁰ אבל הצד השווה בין מה שנדפס בחכמת שלמה בב"מ (שרש"י באמת פירש שני הפירושים) ולפי הבנתו של הבאר שבע בכוונת החכמת שלמה (בהוריות שרש"י פירש רק הפירוש "שם חכם") נמצא עכ"פ ששניהם מייחסים לרש"י בגיטין הפירוש על המלה: "כדי", בהביטוי: "ואמרי לה כדי" שהוא: "שם חכם", ונמשכו אחריהם בזה הרבה אחרונים ³¹.

29. וכמו שהעיר בפתח עינים להחיד"א בגיטין שם.

30. אם רש"י פירש שני הפירושים (כמו שמבואר בחכמת שלמה ב"מ) או רק פירוש האחד (כמו שמבואר בדברי הבאר שבע בהוריות, שהבין כן בכוונת החכמת שלמה).

31. כן מביאין זה בשם רש"י ובשם המהרש"ל: (א) בספר יבין שמועה (ר' שלמה אלגאזי (מצורף לספר הליכות עולם) בכלל כג': "ודע שרש"י ז"ל מפרש: 'כדי' לשון חכם ששמו 'כדי', וכן הביא רש"ל פ"ק דמציעא וכו' " - (ב) בספר פחד יצחק בערך "כדי": "שם חכם לדעת רש"י, יבין שמועה כלל כג' - (ג) בשם הגדולים (חיד"א) בערך "כדי": "שם חכם, כתב הרב באר שבע דרש"י פירש שם חכם וכו', דכן כתב רש"י בגיטין סוף דף פה" - (ד) בספר שער יוסף על מסכת הוריות (מהחיד"א) דף ח'. מביא את הבאר שבע והגהות מהרש"ל, ומביא לשון רש"י בגיטין כמו שמופיע לפנינו (ושם ולא העיר עדיין כלום על לשון רש"י שלא נמשך למה שכתב לפניו כמו שהעיר בספרו שכתב לאחר זה הספר וכנ"ל) - (ה) מהר"ן חיות ב"מ ב': "נ"ב עיין בבאר שבע הוריות (ח'). בהרבה מקומות רגיל רש"י לפרש שהוא שם חכם, ועיין סדר הדורות וכו' ונעלם ממנו רש"י בגיטין פה: ד"ה ולורכיה לוי"ו כתב שכדי הוא שם חכם" - (ו) ברש"ש ב"מ ב'. הרש"ל כתב דבעלמא רגיל רש"י לפרש שם חכם וכו' ונמצא ברש"י גיטין פה: ד"ה ולורכיה" (ויש להעיר שהרש"ש יש לו הערה אחרת על רש"י בגיטין, ועל זה לא העיר כלום, וכודאי גם כן סמך עצמו על פירושו של החכמת שלמה, וזה יכולין גם כן לומר על הב"ח שלא פירש כלום על זה הרש"י, משום שסמך עצמו על החכמת שלמה) - (ז) בתולדות תנאים ואמוראים (הימן) בערך "כדי": "שם זה נזכר בכמה מקומות בש"ס וכו', ובכל אלו המקומות לא פירש רש"י כלום אך בגיטין פה: ברש"י ד"ה ולורכיה פירש: 'כדי' שם חכם, ומהרש"ל בב"מ ב'. מפרש שאינו שם חכם אך הוא כמו 'בכדי' בחנם, כלומר: בלי שם האומר, וכן כתב בהליכות עולם, וכן הוא דעת רבינו שרירא גאון באגרתו" - (ח) באוצר השמות לתלמוד בבלי (קוסובסקי - ירושלים תשל"ח) כרך ג' עמוד 959 מביא השם "כדי" - (ט) בהוצאת אגרת ר' שרירא גאון הוצאת רבינוביץ מעיר: "ולא כרש"י בגיטין פה: שהוא שם חכם" - בהוצאת הש"ס מהדורת ירושלם עם מוסף רש"י על הדף (וגשל תשנ"ד) מופיע במסכת ב"מ דף ב'. ב': על: "ואמרי לה כדי": "שם חכם (גיטין פה:)" - (י) בדקדוקי סופרים השלם (הוצאת מכון תלמוד ישראלי השלם - ירושלים תשמ"ט) על

ד.

על ביאורו הנ"ל של החכמת שלמה³² בדברי רש"י בגיטין (שהמילים האחרונים ברש"י: "שם חכם" הם פירוש אחר, והוא כמו: "אי נמי שם חכם") יש להעיר כמה הערות: א) דוחק לומר בכוונת דברי רש"י שמה שכתב רש"י בסוף דבריו "שם חכם" כוונתו לפרש עוד ביאור בדרך "אי נמי", שאין דרכו של רש"י לכתוב פירוש שני מבלי לכתוב "אי נמי"³³ - ב) בהרבה מקומות בש"ס (עיין להלן) במקום שמובא "שם של חכם", שאינו רגיל, דרכו של רש"י לפרש: "שם חכם", והכא שמופיע זה הביטוי כמה פעמים בש"ס אינו מפרש כלום? ורק במקום שמבאר רש"י זה הביטוי אגב גררא רק שם מפרש: "שם חכם"? - ג) מה שתמוה ביותר הוא: שלפי פירושו של המהרש"ל היה

מסכת יבמות צ'. בהערה 19 מביאין את המהרש"ל מה שמביא בשם רש"י - יא) חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים (אברהם שושנה - מכון אופק תשמ"ט) על מה שכתבו שם הראשונים: "כלומר ריקם אני משלחך באין ספר, כדאמרינן: 'כדי נסבה', 'ואמרי לה כדי', " על זה הוסיף שם הרב שושנה בהערה 33 וכתב: "שם חכם, בכבא מצינא ב' סע"א " (ופלא שמסלף כוונת דברי הראשונים, עיין להלן) - יב) בגמרות ארטסקרול מביאים בפנים של התרגום רק הפירוש ש"כדי" הוא שם חכם.

אגב: מעניין שכל האחרונים שמביאין זה הפירוש בשם רש"י מביאין זה בשם המהרש"ל או בשם הבאר שבע ונמשכין אחריהם, מבלי לבדוק מחדש אם נכונים דבריהם, ואם באמת פירש כן רש"י, ומהו הביאור בדברי רש"י בגיטין, ומזה שצינו להמהרש"ל והבאר שבע רואין שלא היו נוחין מעצמן לומר כזה בשם רש"י אם לא כתבו כן המהרש"ל והבאר שבע, חוץ מהסדר הדורות, והחיד"א בספרו פתח עינים (שחזר בו ממה שכתב בספריו הראשונים שגם כן נמשך אחר המהרש"ל והבאר שבע בעינים עצומות) שהעיר בדברי רש"י בגיטין והסיק שאין זה דברי רש"י.

32. על הבנת הבאר שבע דברי החכמת שלמה וע"י זה ביאורו בדברי רש"י בגיטין, יש להעיר כמה הערות: א) שהאין עלה בדעתו להבין כוונת הפרשן הגדול רש"י שיכתוב כן, וכמו שהבאנו לעיל, וכבר דחה זה הפירוש החיד"א בפתח עינים שהלשון בכלל אינו הולם זה הפירוש ברש"י וכנ"ל - ב) חוץ מזה כפי מה שכיררנו שבחכמת שלמה דפוס הראשון כתב במפורש שרש"י כתב שני הפירושים א"כ כל דברי הבאר שבע הם בנויים על אי הבנת דברי המהרש"ל בחכמת שלמה (וכמו שכתבנו לעיל שמסתבר שפיענחו דבריו בחכמת שלמה בבא מצינא שלא כהוגן) - ג) לפי הבנת הבאר שבע בדברי רש"י נמצא שרש"י כתב רק הביאור על המלה: "כדי" שהוא שם חכם, ולא הביאור שהוא: "בסתמא בלא שם אומר" היפך ממה שכתב הריטב"א בגיטין, עיין להלן, וזה דבר רחוק מאד.

33. מעניין שלא כתב בחכמת שלמה: "כצ"ל", שלא היה כוונתו לשנות הנוסח בדברי רש"י מאליו, ולהוסיף המילים: "אי נמי" משום שלא היה לפניו נוסח כזה בדברי

לרש"י שני ביאורים על המלה: "כדי" שנמצא בהביטוי: "ואמרי לה כדי", והיה לו ספק איזה מהשני ביאורים הוא הביאור הנכון, וא"כ פלא שלא פירש זה במקומו, באחד מהמקומות שנזכר זה הביטוי בגמרא? ואמאי המתין להביא השני ביאורים על זה הביטוי, במקום שהביא זה הביטוי רק בדרך אגב? ³⁴ (ד) גם פלא שלא מצינו אחד מן הראשונים קודם המהרש"ל שיעמוד על הקושי שבזה הרש"י ושיפרש דברי רש"י אלו ³⁵ (ה) מעניין שבסדר הדורות הנ"ל כתב שלא מצא רש"י כזה שיכתוב ש"כדי" בהביטוי: "ואמרי לה כדי" הכוונה ל"שם חכם".

חוץ מהתמוהות והערות הנ"ל גם נחקור אם הנוסח שנמצא בדפוסים שלנו בסוף דברי הרש"י: "שם חכם" אם זהו הנוסח הנכון וגם מה היה נוסחאתו של המהרש"ל בדברי רש"י אלו: שכל דברי החכמת שלמה בבבא מציעא (שרש"י יש לו פירוש על הביטוי: "ואמרי לה כדי" ש"כדי" הוא שם חכם), וביאורו על רש"י בגיטין (שקודם המילים "שם חכם" הוי כמו א"נ) הם בנויין על הבנת המהרש"ל שכוונת רש"י בסיום דבריו בגיטין הוא ש"כדי" הוא "שם חכם".

ה.

נתחיל בהצעת ארבעה נוסחאות שונות בפירש"י בגיטין שעל ידיהם יהא דבריו מובנים בלי שום דוחק:

רש"י, ורצה לפרש הנוסח כמו שהיה לפניו.

34. כן הקשה בפתח עינים להחיד"א על מסכת גיטין שם: " שהרי בעיקר הדבר באחד עשר מקומות (כוונתו שזה הביטוי מופיע בש"ס באחד עשר מקומות, לעיל הבאנו שנים עשר מקומות) לא פירש רש"י שום דבר והכא בסוגיין שהוא אגב גררא נקטיה פירשו ואין זה סוגית רש"י ", בכוונת קושייתו נכלל: א) שכשמובא בש"ס שם שאינו רגיל אז דרכו של רש"י לפרש: "שם חכם", והכא נמצא זה הביטוי בש"ס שנים עשר פעמים ואמאי לא פירש רש"י כלום בשום אחד מן המקומות ההם? - ב) שאם סבר רש"י שהמלה: "כדי" הוא: "שם חכם" אז אמאי מפרש ליה רק במקום שמביא זה הביטוי רק אגב גררא ולא באחד מן המקומות שנזכר זה בש"ס? - ג) שאם היה ספק לרש"י בהפירוש של המלה: "כדי" אם הוא בסתמא בלא שם אומרו או אם הוא "שם חכם" אז בודאי היה לו לרש"י לפרש השני פירושים באחד מן המקומות שנזכר זה בש"ס.

35. הריטב"א (ונדפס גם תחת השם חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים) בגיטין שם מביאין כלשון רש"י בשני הראיות שהביא בלי המילים שבסוף הרש"י "שם חכם", ומשמע שהראיות רוח אחד להם וכמו שכתב בפתח עינים הנ"ל, ולא העירו כלום שרש"י מפרש

נוסח א) ³⁶ בספר פתח עינים להחיד"א על מסכת גיטין שם, לאחר שהעיר על פירש"י כמה מההערות הנ"ל, מציע שהמילים שמופיעין בסוף הרש"י: "שם חכם" אינם מרש"י והם רק הגהה שהופיע בגליון רש"י ובמשך הזמן הכניסוה לפנים, וזהו מה שכתב: "אני הדל כתבתי במשג"ב לדך, וז"ל: כדי שם חכם, כתב הרב באר שבע דרש"י פירש: שם חכם, וכתב סדר הדורות דלא מצא כן ברש"י, ולא זכר דכן כתב רש"י בגיטין סוף דף פה' עכ"ל, ואיברא דהרב סדר הדורות הי"ל להביא לשון רש"י דסוגיין הלז, שספרי הדפוס, חדשים גם ישנים כב"ר נפתחו לפניו, ואולם לא אכחד, דיש להעיר על הרב מהרש"ל בחכמת שלמה ריש מציעא שכתב בעלמא רגיל רש"י לפרש: שם חכם, ועל הרב באר שבע שכתב דברוב המקומות רש"י פירש: שם חכם, דהרי העברים הביטו לראות קורין באחד עשר מקומות שהביא הרב סדר הדורות דאמרו בש"ס: ואמרי לה כדי, ואין גם אחד דרש"י פירש שום פירוש, והקרוב אלי, דגם מה שכתוב בפירוש רש"י דסוגיין אינו מרש"י אלא איזה הגהה בעלמא שהגיה אחד חכם בחוץ ³⁷ והכניסוה בפנים, שהרי בעיקר הדבר באחד עשר מקומות לא פירש רש"י שום דבר והכא בסוגיין שהוא אגב גררא נקטיה פירשו ואין זה סוגית רש"י ³⁸, ותו דהלשון מוכיח דזה שתוב בפירש"י: שם חכם, אינו מרש"י שהרי כתב: דאם יכתוב: וכדי, משצע ולא כלום, כמו: כדי נסבה, ואי גם מה שכתב: שם חכם, הוא מרש"י הול"ל: משמע דלא כלום כמו כדי נסבה אי נמי משמע שם חכם כמו: ואמרי לה כדי, ואז הוה אתי שפיר, אבל השתא דקאמר: כמו כדי נסבה וכמו ואמרי לה כדי מוכח דואמרי לה כדי וכדי נסבה רוח אחד להם

ביאור אחר.

36. לא הבאנו אותן כסדרן (שהחיד"א היה הרבה זמן אחר דפוס פארה) אלא מן המאוחר להמוקדם שבזה הסדר יותר נוח להיסבר הענין.

37. לכאורה כוונת החיד"א במה ששיער שאחד הוסיף הגהה מבחוץ המילים "שם חכם", שהכוונה היה לחלוק על ראיית רש"י, שמזה הביטוי אינו ראייה ששם הכוונה ל"שם חכם".

אגב: החיד"א כבר לא ראה דפוסים הראשונים של פירושו של רש"י כשעדיין הופיע בסוף דברי רש"י רק המלה: "חכם" ולא שם חכם (עיין להלן), שבסוף דבריו כתב: "וצ"ל [וצריכין לעיין] דפוסים ישנים", ומשום הכי היה מוכרח לתרץ שהמילים: "שם חכם" באו לתוך הרש"י מהגליון, ואלו ראה הדפוסים הראשונים שמא היה גם כן מבין בהטעות כמו המגדל דוד.

38. והקושיא חזקה ביותר כיון שלפי המהרש"ל מסופק לו לרש"י הפירוש הנכוז לזה

ופירושן שוה: בולא כלום, וא"כ ודאי: שם חכם כתבו מי שאינו חכם, ואינו מרש"י, והכניסוה בפנים".

נמצא שלפי החיד"א הנוסח הנכון בהסיום של דברי רש"י המקורי היה במילים: "וכמו ואמרי לה כדי", וכוונת הראיה מובן מאליו, שכוונתו בזה להביא ראיה שנייה למה שהתחיל לפרש: ש"כדי" הכוונה "בולא כלום באין ספר", ש"כדי" שמופיע בהביטוי: "ואמרי לה כדי" גם כן הכוונה: "בסתמא בלא שם חכם", ולפי זה הנוסח בדברי רש"י מתורצין היטיב כל דברי הרש"י שם בלי שום דוחק, והסיום בפירש"י של המילים: "שם חכם" אינם מרש"י.

ויש להביא ראיה להשערתו של החיד"א (שדברי רש"י המקורי נסתיים בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי") שכן בריטב"א³⁹ על גיטין שנדפס גם כן תחת השם חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים⁴⁰ על מסכת גיטין, מצינו שמפרש כוונת הגמרא בדומה לפירושו של רש"י⁴¹ ומביא גם כן ראיית רש"י: "כדאמרין וכו' ואמרי לה כדי", ולא מסיים בהמילים: "שם חכם".

רק יש להעיר שכל השערתו של החיד"א בנוסח המקורי של רש"י בנוי על יסוד נוסח מוטעת בדברי רש"י אלו, שלפניו היה רק הנוסח בדברי רש"י כמו שמופיע בדפוסים שלנו: "וכמו ואמרי לה כדי שם חכם", וזה גרם לו אי הבנה על זה הנוסח, אבל יש להעיר על השערתו: שמהיכי תיתי יבא "מי שאינו חכם" ויעיר על רש"י שראיתו השנייה מהביטוי: "ואמרי לה כדי" אינו ראיה משום: ש"כדי שם חכם", מאין לקח ה"שאינו חכם" פירוש כזה.

הביטוי כ"ש שהיה לו לפרש זה באחד מן המקומות שנזכר זה הביטוי בש"ס.

39. המיוחסים לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, מופיע לראשונה מתוך כתב יד, הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"א.

40. מכון אופק תשמ"ט, בצירוף הערות מאת אברהם שושנה.

ופלא ששם בהערה 33 מעיר הרב שושנה בזה"ל: "שם חכם, בבא מציעא ב' סע"א", וזה הערה אין לה שום מובן, ששם חכם מאן דכר שמיה? וחזן מזה שכן בשיטת הקדמונים מביא גם ראיה שלישית למה שהתחיל לפרש: "כלומר ריקם אני משלחך באין ספר", ולאחר ראייתו השנייה מ"ואמרי לה כדי" מביא ראיה שלישית: "ומילי דכדי", ושם ברור שהכוונה להגדיר את המלה: "חנם", א"כ בדבריו א"א לפרש בשום אופן שכוונתו בראיתו השנייה מ"ואמרי לה כדי" היה שיטעו שאיש ששמו כדי מגרש להאשה, שאז היה לו להביא זה הראיה בסוף לא באמצע? וגם מה ראה בב"מ דף ב' סע"א שדחקו לסלף דברי הראשונים?

41. שאם נכתב בהגט המלה: "וכדי" במקום: "וכדו" אז יטעו, שהכוונה: "כלומר

1.

נוסח ב) בספר מגדל דוד ⁴² (ר' דוד מאובין תלמידו של המהרש"ל) מציג (מהשערה) תקון בנוסח הרש"י וצ"ל ברש"י "וכמו ואמרי לה כדי חנם" במקום "שם חכם" וזהו מה שכתב: "רש"י ד"ה ולורכיה וכו'. 'ואמרי לה כדי חנם', נ"ל ועיקר, ועיין גם כן בהליכות עולם ⁴³ ובספר יוחסין ⁴⁴, מבואר מהמגדל דוד שהבין מהשערה שהנוסח הנכון בסוף דברי רש"י אלו הוא: "חנם" במקום (שכדפוסים שלנו): "שם חכם", ולפי נוסחאתו בדברי רש"י אלו נמצא: שכוונת רש"י בסוף הדבור הוא רק לפרש הראיות שהביא ("כמו: כדי נסבה, וכמו: ואמרי לה כדי") ולהגדיר המלה "כדי", שהיינו: "חנם", וצריכין לפרשו בהביטוי: "כדי נסבה", כלומר: בחנם נסבה, ובהביטוי: "ואמרי לה כדי": בחנם, בסתמא בלא שם חכם.

לפי נוסח המגדל דוד בדברי רש"י אלו לא סיים רש"י בהמילים: "שם חכם", רק בהמלה: "חנם" ודברי רש"י מתורצין היטיב, על אף מזרות שבזה הלשון.

ויש להבין השערתו של המגדל דוד לתקן זה הנוסח בדברי רש"י, נוסח שלא מצינו בשום דפוס? ונראה שנוסחאתו של המגדל דוד בדברי רש"י

ריקם אני משלחך באין ספר".

42. לר' דוד הכהן מאובין תלמיד המהרש"ל - על מסכת גיטין, נדפס בראשונה סלוניקי שנ"ז - חזר ונדפס בהספר "מבית מדרשו של מהרש"ל" טורונטו - תש"ן, כולל הספר "מגדל דוד" לר' דוד הכהן מאובין תלמיד המהרש"ל וגם הספר: "חכמת שלמה השלם".

43. כוונתו למה שכתב בהליכות עולם (עיין להלן) שער שני: "כל היכי דאיתמר אמר פלוני ואמרי לה כדי, רוצה לומר איכא מאן דאמר להא מילתא בלא גברי אלא סתמא קאמר לה, 'וכדי לשון חנם', כמו: לא שדי אינש זוזי בכדי, וכן כדי נסבה", והמגדל דוד הביא ראיה שהנוסח הנכון בסוף דברי רש"י הוא: "חנם" במקום: "חכם", כמו שמצינו שהראשונים מגדירים המלה: "כדי" דהיינו: "חנם".

44. כוונתו למה שכתב בספר יוחסין (רבי אברהם זכות מגולי ספרד - נולד בערך בשנת ר', המובא הוא ממהדורת הראשון קושטא שכ"ו שהיה לפני המגדל דוד ולפני רוב המחברים שדנים בדבריו, עיין על זה להלן) בערך "כדי": "וא"ל (ואמרי לה. מ.פ.) כדי: אינו שם חכם כמו שחשבו (מלשונו משמע שכבר קודם הרש"ל חשבו כן. מ.פ.) אלא שנאמר בלא זכירת חכם, כמו: וכדי נסבה, ר"ל: חנם, וכן בכדי ספרו ספדיא, בתעניות (הכוונה שנמצא במסכת תענית דף ה': מ.פ.) ולכן אין ראוי לכתוב בגט: וכדי, אלא: וכדו". וכוונת המגדל דוד להביא ראיה גם מהיוחסין שהגדרת המלה: "כדי" הוא: "חנם", וא"כ משמע שזהו גם כן

בגיטין ("חנם" במקום "שם חכם") יסודו בנוסח דפוס ונציה רפ"ו שהיה לפניו (ומקור לזה הנוסח הוא מנוסח דפוס שונצינו רמ"ח⁴⁵, שממנו נעתק בדפוס ויניציאה הראשון רפ"א ולדפוס ויניציאה השני רפ"ו)⁴⁶, שבעיון בדפוסים הללו נראה שנוסח זה הרש"י מובא כמו בדפוסים שלנו ורק חסר מלה אחת "שם" ("שם חכם"), והנוסח בדפוסים הללו בדברי רש"י, הוא: "וכמו ואמרי לה כדי חכם"⁴⁷

הנוסח הנכון בדברי רש"י אלו.

45. תודתי נתונה בזה לידידי הרב מרדכי כץ נ"י שבדק בשבילי הנוסח בדפוס שונצינו רמ"ח.

הנוסח בדברי רש"י כמו שמופיע בדפוס ונציה רפ"ו (המהדורה שהיה לפני המהרש"ל) בדקתי בבית עקד הספרים שבבית המדרש לרבנים.

הנוסח בדברי רש"י כמו שמופיע בדפוס ונציה רפ"א בדקתי בדפ"צ מקור תש"ל.

46. עיין להלן מה שכתב פלדבלום בהקדמתו לדקדוקי סופרים על מסכת גיטין, ומסתבר שבעל המגדל דוד ראה זה בדפוס ונציה השני רפ"ו שבזה הדפוס גם השתמש המהרש"ל או השלישי ולא בדפוס שונצינו, שקדם הרבה ומסתמא כבר אזלו בימיו. מלשנו של המגדל דוד משמע שנוסחאתו ברש"י הוא רק השערה, ולא שהיה לפניו זה הנוסח ברש"י שמצא כן בכתב יד או בדפוס מוקדם, שכתב "נראה לי" וגם לא ציין לכתבי יד או לדפוסים שראה זה הנוסח וכל הראיות שהביא הוא רק לספרים שמגדירים המלה: "כדי" שהוא: "חנם". ועיין במאמר על הדפסת התלמוד לר' נ"נ ראבינוביץ שמביא מר' גרשום שונציין שכתב: שבדפוס ונציה העתיקו מדפוס שונצינו, והביא ראבינוביץ ראיות לזה שהעתיקו גם השיבושים, ושם מכאן גם כן ראיה שהעתיקו גם השיבוש "חכם" במקום: "חנם".

בהקדמה להספר חכמת שלמה (חזר ונדפס בתחלת הספר "מבית מדרשו של מהרש"ל הנ"ל) כתב המדפיס שמואל בן הק"ר יצחק פיהם: וידוע תדעו שהגמרות של הגאון הנ"ל (המהרש"ל) אשר מהם העתקנו אלו ההגהות היו רובן דפוס בומב"רגי ראשון", אבל לאחרונה כתב יצחק רון מחקר ארוך בעלי ספר טו' במאמר: "מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל" (עמוד 65 ואילך) ובירר שהמהרש"ל כתב הגהותיו על קצת מסכתות על מהדורת ר"פ ורובם על מהדורת רפ"ו וקצת על מהדורת רצ"ח, ומסכת גיטין הוא מהמסכתות שהשתמש המהרש"ל במהדורת רפ"ו (עמוד 103 בעלי ספר שם, וכן ביררו בספר מבית מדרשו של מהרש"ל במבוא עמוד 2), ולפי זה נמצא שגם בדפוס ונציה השני (רפ"ו) שהשתמש בו המהרש"ל כשלמד מסכת גיטין, היה הנוסח בדברי רש"י: "חכם" ולא כבנוסחאותינו: "שם חכם", ורק המהרש"ל הבין שכוונת רש"י הוא ל"שם חכם", ומשום הכי הוצרך לדחוק ברש"י שהמלה האחרונה הוא פירוש אחר, אבל תלמידו המגדל דוד הבין שהנוסח הנכון ברש"י הוא: "חנם" ולא "חכם".

47. ומעניין שלא הרגיש דימיטרובסקי בערכו הרב של זה הנוסח: במבוא לשרידי בבלי (שהוציא לאור דימיטרובסקי נויארק תשל"ט) בעמוד 92-93 כתב דימיטרובסקי: "אולם בדפוסים [ובהערה 407 כולל דפוס שונצינו] הלשון הוא זה: וי"ו האחרונה מאריך שלא יראה כיו"ד דאי לא מאריך ליה משמע וכדי כלומר בולא כלום באין ספר כמו כדי נסכא וכמו

במקום: "שם חכם" (שמופיע בדפוסים שלנו), ומזה הלשון שבדפוס בדברי רש"י הבין המגדל דוד שיש כאן שבוש ("חכם" במקום: "חנם"), וצ"ל: "חנם", והסיק כן מכמה טעמים: (א) משינוי הלשון שהופיע בדפוס בדברי רש"י ("חכם" במקום: "שם חכם"): שאין לומר שהיה כוונת רש"י לפרש: ש"כדי" הוא: "חכם" דהיינו: "שם חכם", שכן אין דרכו בפירושו לפרש בהמלה: "חכם" רק בהמילים: "שם חכם" ⁴⁸ – (ב) גם היה קשה לו כל הקושיות הנ"ל ⁴⁹,

ואמרי לה כדי שם חכם, ורואין מזה שלא הרגיש בהתוצאה החשובה שבדפוס שונצינו ובדפוס ונציאה הראשון (רפ"א), ובדפוס ונציאה השני (רפ"ו) שחסר שם בדברי רש"י המלה: "שם" ("שם חכם"), וסבר שאין חילוק בין אם נכתב: "חכם" (שעל זה הנוסח יכולין להבין שנתהפך הנו"ן לכ"ף), או אם נכתב: "שם חכם" (שבזה אין ברירה רק לתרצו בדוחק כמו המהרש"ל), ומזה אנו רואין הנחיצות למסור הלשונות כהווייתן מבלי לשנות אף מלה אחת (אפילו כשמשמע שהשינוי לא מעלה ולא מוריד), שכן דימיטרובסקי מוסר לנו בלי שום פקפוק שהנוסח בכל הדפוסים חוץ מדפוס פארה ברש"י הוא: "שם חכם" דבר שאינו כן – (שכן בדפוס שונצינו רמ"ח, ונציאה רפ"א, ונציאה רפ"ו הופיע המלה: "חכם" ולא: "שם חכם").

48. כגון: (א) שבת ס': ד"ה'איפה: "שם חכם, ובנו של רחבה דפומבדיתא הוה" – (ב) שבת ע"א. ד"ה'תוטני: "שם חכם" (בדפוס ונציאה ר"פ מופיע ברש"י רק הד"ה "תוטני" בלי פירוש) – (ג) שבת קלז'. ד"ה'דתיני לודא: "שם חכם" – (ד) שבת קנו': ד"ה'אבלט: "שם חכם, נכרי היה וחווה בכוכבים" – (ה) עירובין לו': ד"ה'איו: "שם חכם" (השוה ביצה לז': [להלן י'], חולין יד': [להלן כד'] – (ו) פסחים סה': ד"ה'אמר רב עיליש: "שם חכם" – (ז) יומא מב'. ד"ה'נח רביא בר קיסי: "שם חכם" – (ח) סוכה כז'. ד"ה'אמר בירא: "שם חכם" – (ט) סוכה לד': ד"ה'אמר ביראה: "שם חכם" – (י) ביצה לז': ד"ה'התני איו: "שם חכם" (השוה עירובין לו': [לעיל ה'], להלן חולין יד': [כד'] – (יא) תענית יח'. ד"ה'באלי: "שם חכם" – (יב) יבמות לד': ד"ה'היון: "שם חכם" – (יג) יבמות ע"א: ד"ה'התני לודאה: "שם חכם" – (יד) יבמות קט'. ד"ה'עיפה: "שם חכם" – (טו) כתובות סט': ד"ה'אילפא: "שם חכם" – (טז) כתובות קד'. ד"ה'בר קזא: "שם חכם" – (יז) סוטה יג': ד"ה'סמליון: "שם חכם" – (יח) בבא מציעא ח': ד"ה'אידי: "שם חכם" – (יט) בבא מציעא קיז'. ד"ה'וסטיני אמר ריש לקיש, תלמידו של ריש לקישי: "שם חכם" – (כ) יד': ד"ה'תני ברדלא: "שם חכם" – (כא) עבודה זרה לד': ד"ה'אחדבוי: "שם חכם" – (כב) זבחים ט': ד"ה'משמיה דמבוג: "שם חכם" – (כג) מנחות מג'. ד"ה'מר: "שם חכם" – (כד) חולין יד': ד"ה'איו: "שם חכם" (השוה עירובין לו': [לעיל ה'] – ביצה לז': [לעיל י']) – (כה) חולין כ': ד"ה'רבי בר קיסי: "שם חכם" – (כו) חולין לב'. ד"ה'ישבב: "שם חכם, וכן הוא בדברי הימים [א', כד'] גבי משמרות" – (כז) חולין מה': ד"ה'ניולי: "שם חכם" – (כח) חולין נב': ד"ה'כריכי: "שם חכם" – (כט) ערכין יא': ד"ה'בלוטיי: "שם חכם". וכן ברשב"ם בבא בתרא: (א) נב'. ד"ה'דמרתא: "שם חכם" – (ב) קיא'. ד"ה' ניתאי: "שם חכם" – (ג) קסד': ד"ה'זונין: "שם חכם".

49. שאין המלה: "חכם" נמשך למה שכתב רש"י מלפני זה, וגם שלא מצינו שרש"י

ומזה הסיק המגדל דוד שיש כאן שבוש קטן בדפוס ונציה רפ"ו (שמקורו בדפוס שונצינו רמ"ח שממנו נעתק עם השבוש בדפוס ויניציאה רפ"א ובדפוס ונציאה רפ"ו כנ"ל), ובטעות נתחלף בדברי רש"י (בדפוס או בכתבי יד) מנו"ן לכ"ף, וצ"ל: "חנם" ⁵¹.

יפרש זה הביטוי בשום אחד מן המקומות שמובא זה הביטוי בש"ס וזה אינו מתאים ללשונו. ⁵⁰ כבר העיר ר' רפאל נתן נטע ראבינאוויטץ במאמר על הדפסת התלמוד (מינכען תרל"ז) בעמוד 32 הערה מ': "ונכון כתב ר' גרשם שונצינו בשער המכלול וכו' כי מדפיסי ויניציאה העתיקו מדפוס שלו ואין צריך ראייה לדבר וכו' אעפ"כ אביא ראיות לזה שכן אנו רואין שהעתיקו גם השבושים והטעויות מדפוס שונצינו" וכו', ועיין גם בעלי ספר יב' עמוד 67: "מדפיסי דפוס ונציה הגיהו את דפוסם והכניסו בו נוסחים מדפוס שונצינו, על כך יש לנו עדות ישירה מפי המדפיס בשונצינו, ר' גרשום עצמו שבהקדמתו לספר המכלול (קושטא רצ"ג) התלונן מרה על כך וכו' בשניהם קיימת התופעה של 'טעויות משותפות' בגמרא, וגם בדברי רש"י, וזה מוכיח ששניהם שאבו ממקור אחד משותף, או שמדפיסי ונציה העתיקו גם את הטויות של דפוס שונצינו".

51. וזהו הסבה במה שכתב: "נראה לי ועיין בהליכות עולם וביוחסין", שלא מצא נוסח כזה מפורש ברש"י ורק שיער שזהו הנוסח הנכון ברש"י לפי נוסח דפוס שונצינו רמ"ח ודפוס ונציאה רפ"א, ורק הביא ראיה לזה מהספרים: הליכות עולם וספר יוחסין שעל זה הביטוי מפרשים: "חנם" (ומצאני ברש"י שפירש המלה: "כדי": "בחנם" ברש"י תענית ה': ד"ה: וכי בכדי ספדי, "בחנם"). ולא רצה לתקן דברי רש"י אלו בהוספת המלה: "שם" ("שם חכם") מכח כמה טעמים: א) שהבין שזה אינו תקון אלא קלקול בדברי רש"י מכח כל הדיוקים שהבאנו בפנים, משום הכי יותר היה נוחה ליה לתקן רק אות אחת "מכ"ף לנו"ן וע"י זה בא הכל על מכונו - ב) ועוד שבהרכה מקומות בש"ס כשמביא בגמרא שם (צירי תחת השי"ן) שאינו רגיל דרכו של רש"י לפרש: "שם חכם" וכנ"ל - ג) וגם מצינו שמות שאינן רגילות שמובא בגמרא כמה פעמים ובכמה מקומות שמופיע מפרש רש"י: "שם חכם" (כגון: השם: "איו" שמובא בכמה מקומות בש"ס ובשלשה מקומות מפרש רש"י: "שם חכם") ואלו הכא שמובא זה הביטוי ("ואמרי לה כדי") שנים עשר פעמים בש"ס וכנ"ל, ורש"י אינו מפרש שהוא: "שם חכם" אף במקום אחד (וזה באמת נכלל בכוונת קושיות החיד"א בפתח עינים הנ"ל), ואם נתקן הכא בהוספת המלה: "שם" נמצא שרק הכא בגיטין שהביא זה הביטוי רק אגב גורא מפרש כן רש"י וזה אינו מתאים לדרכו של רש"י בפירושו על התלמוד - ד) שאם באמת היה לרש"י שני פירושים על זה הביטוי אז בודאי היה מפרש זה באחד מן המקומות שמובא זה הביטוי בש"ס, ולא היה נוחה ליה לפרש ש"הכמו" הוא "אי נמי" ורש"י מפרש על זה הביטוי רק: "שם חכם", ויטעו שאיש ששמו "כדי" מגרש להאשה, שזה הפירוש הוא מוזר, ודו"ק.

אבל המהרש"ל (רבו של בעל המגדל דוד - בחכמת שלמה ב"מ ב'), ובחכמת שלמה על הרש"י בגיטין הבין מלשונו של רש"י כמו שהופיע בדפוס הנ"ל (ונציאה השני רפ"ו, שזה היה הדפוס שהשתמש בו, ונעתק מדפוס שונצינו רמ"ח לדפוס ונציה רפ"א ורפ"ו כנ"ל)

לפי הנ"ל מבורר שהנוסח שמופיע בדפוסים שלנו ⁵²: "שם חכם" בא לנו מהוספות המדפיסים המאוחרים שהוסיפו בדברי רש"י המלה: "שם", ושמא תקנו כן בעקבות המהרש"ל, כמו הרבה תיקונים אחרים שבאו בדפוסים לאחר הדפסת הספר חכמת שלמה, שתקנו המדפיסים בפנים הגמרות לפי הגהות המהרש"ל ⁵³ וכנודע, והכא כיון שהבין המהרש"ל שכוונת רש"י ל"שם חכם" ⁵⁴ משום זה תקנו אחרי כן המדפיסים בדברי רש"י והוסיפו המלה: "שם" כדי להשוות סגנון הלשון של רש"י לשאר מקומות בפירושו, שדרכו לפרש: "שם חכם" ולא: "חכם" גרידא.

ובזה התיקון בנוסח דברי רש"י שהוסיפו המדפיסים (המלה: "שם"), ונעתק אח"כ בכל דפוסים השסי"ם עד ימינו, נחתם השבוש בכוונת דברי

שהמלה: "חכם" שמופיע ברש"י הכוונה: ל"שם חכם", ולפי הבנתו חיסר רש"י המלה: "שם" (שלא כדרכו בפירושו, שדרכו לפרש: "שם חכם", או שמא סבר שנשמט מהדפוס המלה: "שם", אבל זה לא מסתבר שבחכמת שלמה לא כתב: שצ"ל: "שם חכם", ומשמע שלא היה איכפת ליה הלשון של רש"י אם כתב המלה: "חכם" או "שם חכם", וסבר ששניהם יש להם מובן אחד), ומשום הכי נתקשה בדברי רש"י אלו וכנ"ל (שאינן כאן הימשך ממה שכתב רש"י בסוף דבריו: "חכם" שהכוונה: "שם חכם" למה שכתב מקודם) ועל זה הוצרך המהרש"ל לבאר בדוחק שכוונת רש"י הוא בדרך: "אי נמי" (ההגהות והערות שנמצאין בספר חכמת שלמה מוסבין בעיקר על שני מהדורות של הש"ס מהדורת ונציאה, מהדורת רפ"א ומהדורת רפ"ו, ועל מסכת גיטין הם מוסבין על מהדורת רפ"ו, וגם במהדורת רפ"ו נמצא הנוסח: "חכם" ולא "שם חכם" רק שהמהרש"ל הבין שזהו כוונת רש"י לומר: "שם חכם", ועל זה הוצרך המהרש"ל לבאר דברי רש"י בביאורו, וזה היה מקורו למה שמביא (בחכמת שלמה ב"מ הנ"ל) שרש"י יש לו גם פירוש שהביטוי: "ואמרי לה כדי" הכוונה: ש"כדי" שם חכם, וזהו פירוש שלפי המגדל דוד אין לו שום יסוד בפירושו של רש"י.

52. איני יודע כעת באיזה דפוס מדפוס התלמוד שתקנו בראשונה והוסיפו בפנים הרש"י המלה: "שם", אבל תודה להרב מאיר אריה רייז נ"י שבדק בשבילי בדפוס אמסטרדם ת"ז ושם כבר הופיע זה המלה בדברי רש"י, ועיין במאמר על הדפסת התלמוד לרבינוביץ מאיזה דפוס הועתק זה הדפוס.

53. עיין: יצחק רון בעלי ספר טו' (בראילן תשמ"ט) עמוד 68 שכתוך דבריו כתב: "בטופס התלמוד שהיה לפני מהרש"א תוקן הנוסח כפי שהגיה רש"ל", ועיי"ש בעוד מקומות שם - שפיגל ב"עמודים בתולדות הספר העברי" (בראילן תשנ"ו) עמוד 284: "כמו כן, תוקנו כמה וכמה מקומות בתלמוד על פי הגהות של רש"ל, ומובן שהגהותיו באותו עניין נעשו מיותרות" וכו', ועוד.

54. אע"פ שלא שינה הנוסח של רש"י ל "שם חכם", שלא כתב כן בהגהותיו ברש"י בגיטין, אבל הבין שזהו כוונת רש"י כמו שכתב בספר חכמת שלמה בבא מציעא ב'. :

רש"י בגיטין, עד כדי כך שהמעייין כעת בספר מגדל דוד לא יכול להבין כוונתו אם אינו יודע שבדפוס הראשונים של הש"ס הופיע בדברי רש"י רק המלה: "חכם" ולא: "שם חכם".

ז.

נמצא שהחיד"א שבספריו הקודמין ⁵⁵ הנ"ל גם כן נמשך אחר האחרונים שייחסו לרש"י זה הפירוש על המלה: "כדי" בהביטוי: "ואמרי לה כדי", שהכוונה: ל"שם חכם", והביא ראיה לזה מהרש"י בגיטין, חזר בו בספריו האחרונים ⁵⁶ משום שראה שהוא דוחק גדול לדחוק זה הפירוש בדברי רש"י שם, ורק כיון שלא היה לפני החיד"א נוסח אחר בדברי רש"י בגיטין (וק הנוסח בדברי רש"י כמו שמופיע בדפוסים שלנו: "שם חכם") הוצרך לחדש ולומר שהמילים הללו באו בפנים דברי רש"י מהגליון, ולא עלה על דעתו לשנות הנוסח כמו המגדל דוד ("חגס" במקום: "חכם") שבדפוסים שהשתמש בהם כבר הופיעו המילים: "שם חכם" וכנ"ל.

ח.

נוסח ג) בספר יוחסין ⁵⁷ דפוס ראשון איתא: " כדי: וא"ל כדי, אינו שם חכם, כמו שחשבו, אלא שנאמר בלא זכירת חכם, כמו: 'כדי נסבה', ר"ל: חנם, וכן: "בכדי ספרו ספדיא" בתעניות (ר"ל במסכת תענית ה': .מ.פ.), ולכן אין לכתוב בגט 'וכדי' אלא: 'וכדו' " ⁵⁸, ועל זה הלשון המגומגם של הספר יוחסין כבר העיר החיד"א ⁵⁹ שדבריו אינם מדוקדקין.

"בעלמא רגיל רש"י לפרש: "שם חכם".

55. בספריו: שער יוסף על מסכת הוריות הנ"ל דף ח', ובשם הגדולים בערך "כדי" הנ"ל.

56. וכן כתב בספרו יעיר און בחלק עין זוכר מערכת כ' אות ח'.

57. ר' אברהם זכות - נולד בערך ר' - היה ממגורשי ספרד, בערך שבעים שנה קודם המהרש"ל.

58. המובא הוא מדפוס ראשון קושטא שכ"ו, מביאו גם הסדר הדורות בזה הלשון תנ"ל.

59. בספרו שער יוסף על מסכת הוריות דף ח' בא"ד: "ומה שכתב בספר יוחסין שם גבי שם (צירי תחת השי"ן. מ.פ.) זה, וזה לשונו: ולכן אין ראוי לכתוב בגט 'וכדי' אלא: 'וכדו' "

אבל בספר יוחסין השלם הוצאת פיליפובסקי⁶⁰ מופיע זה הקטע כדלהלן: "כדי: – 'ואמרי לה כדי', אינו שם חכם, ור"ל: שנאמר בישיבה זו ההלכה בלא זכירת שם חכם, כמו: 'כדי נסבה', ר"ל: בחנם וכו', ופרש"י בגטין על נוסח הגט, שלא יאמרו 'וכדי' אלא: 'וכדו', כי: 'וכדי' הוא כמו: 'ואמרי לה כדי': לא שם חכם, וכל זה כתבתי כדי להסיר השבוש שהוא שם חכם, משום כי בתחלת מציעא יש פירוש רש"י מוטעים, שאומר: כדי: שם חכם".

היוצא מדברי הספר יוחסין השלם: (א) שהיה לפניו רש"י מוטעים בב"מ דף ב'. ששם היה כתוב ש"כדי" הוא שם חכם, ומדחה זה הנוסח ברש"י שם – (ב) שלפני היוחסין היה נוסח רש"י בגיטין שמופיע בהדיא: "לא שם חכם", נמצא שכבר קודם המהרש"ל היה מי שסבר שרש"י כתב פירוש כזה, ש"כדי" הוא שם חכם, ומדחה היוחסין זה הפירוש מכל וכל, ואדרבה מהמקום היחידי במסכת גיטין שמופיע בדפוסים שלנו ברש"י הביאור על המלה: "כדי" שהוא שם חכם, משם גופיה מביא היוחסין ראיה שהרש"י שהיה לפניו בב"מ הוא מוטעת, שרש"י גופיה כתב במפורש במסכת גיטין ש"כדי": הכוונה "בלא שם חכם"⁶¹.

ע"כ, לא דק בלשונו.

הנה מלשנו של השער יוסף משמע שהבין מדברי היוחסין שמדובר בענין שמות של גיטין, ולא יכתבו השם "כדי" רק "כדו", ועל זה כתב השער יוסף שלא דק היוחסין בלשונו, אבל באמת לא זה היה כוונת היוחסין ומה שהטעה את השער יוסף הוא המדפיס שהראשון של היוחסין שעשה בדברי היוחסין כבשלו, ועיין להלן בהלשון של היוחסין הוצאת פיליפאובסקי תרי"ז.

60. ספר יוחסין השלם "בתמימות כעצם העתקת כ"י המחבר הנמצאת באוקספורד" – לונדון תרי"ז ע"י צבי פיליפובסקי – מהדורה שניה עם מבוא הספר מאת אברהם חיים פריימאן – מהדורה שלישית ירושלים תשכ"ג, המובא הוא מהמהדורה שלישית. בשער הספר הביע פיליפובסקי בחרוז קצר הנחיצות להדפסת הספר על פי כתב יד המחבר, כדלהלן: "המסדר הראשון (קושטא שכ"ו) גזר כתב המחבר לגזרים, והשני (קראקא ש"ם) השליך גם הוא רוב דברים, והשלישי (אמשטרדם תע"ו) עוד שחת משנים האחרים". הקטע הזה היא הוכחה גמורה שמה שכתב הוא נכון, שהמסדר הראשון גזר דברי היוחסין לגזרים, וגרם ע"י זה בלכול דברים.

61. אגב: יש להעיר שכל המפרשים הקדמונים כגון: המגדל דוד (שציין לספר יוחסין, שאלו ראה הנוסח הגכון בספר יוחסין היה בודאי מגיה דברי רש"י כמו הנוסח שמביא היוחסין: "בלא שם חכם"), הסדר הדורות, החיד"א (שהקשה בספרו שער יוסף שהלשון של

הנה בדומה להנוסח בדברי רש"י בגיטין כמו שמובא בספר יוחסין (הוצאת פיליפובסקי) הנ"ל, נמצא בשרידי בבלי⁶² בצילום מדפוס פארה⁶³ ושם מובא זה הרש"י בנוסח שהוא קצת בשינוי מהיוחסין: "בלא שום חכם" במקום (נוסח של היוחסין) "לא שם חכם".

לפי זה נמצא שבמקום שמופיע בדפוסים שלנו בסוף פירש"י: "שם חכם" צריך להיות: "בלא שום חכם", ומתורץ היטיב הלשון בפירש"י⁶⁴.

נוסח ד) מובא בספר – Frank – The practical Talmud Dictionary (Feldheim 1991) page 34⁶⁵ שבכתבי ידות של רש"י הנמצא במיקרופילם

היוחסין אינו מדויק, שלא הבין כוונתו משום שביוחסין דפוס הראשון גזרו דבריו לגזרים ובלבלו בכוונתו, וגם בספרו פתח עינים לא היה מתרץ דברי הרש"י בגיטין בדוחק, שמהגליון נפל לתוך דברי רש"י ורק היה מוסיף בדברי רש"י המלה: "בלא" שהביאו דברי הספר יוחסין, השתמשו בהספר יוחסין דפוס הראשון (קושטא שכ"ו) או בדפוסים שמקורם היה זה הדפוס, ומשום הכי לא מצינו מי שיביא זה הנוסח שמביא היוחסין, שלפי זה הנוסח מתורצים התמוהות בזה הרש"י ולא היו צריכין לדחוק ולפרש דברי רש"י בגיטין בדחוקים.

62. שהוציא לאור דימיטרובסקי, בהוצאת ביה"מ לרבנים באמריקה, נויארק תשל"ט: "והם שרידי גמרות והלכות הרי"ף שנדפסו על ידי יהודי ספרד ופורטוגאל לפני הגירוש ובדור שלאחריו".

63. שם בחלק ב' עמוד 344, פארה: עיר בפורטוגאל, ונדפס בערך 1489-1496 (ועיין Printing The Talmud – Heller – Im Hasefer – Brooklyn, New York 1992 (Pages 32-33).

עיין בדקדוקי סופרים על מסכת גיטין (פלדבלום – חורב תשכ"ו) בהקדמה עמוד 13 שכתב: "כל הדפוסים של מסכת גיטין, הם בעיקר העתקה של דפוס שונצינו משנת רמ"ח, פרט לדפוס פארה שהוא נדפס מכתב יד, דפוס פארה יותר חשוב מרוב כתבי יד, כי רובם של כתבי יד הם מאשכנז וצרפת, ולפיכך קרובים הם אהרדי בנוחאותיהם, מה שאין כן דפוס פארה הנדפס מכתבי יד שבספרד", נמצא לפי זה שזה הדפוס הוא מהחשובים על מסכת גיטין.

ועיין במכוא לשרידי בבלי עמוד 92-93 שכותב על זה באריכות, (ומביא שם הנוסח שנמצא בדפוס גמרות שלנו כמו שמופיע בדפוס וילנא, ולא ראה שבדפוס ונציאה רפ"א ורפ"ו הנוסח הוא "חכם" וכמו שהבאנו לעיל, ועל זה בנוי נוסחאתו של המגדל דוד), ולפי זה מבורר מהיכן לקח היוחסין הנוסח שמביא: "לא שם חכם", ורק לא דוקדק להביא הלשון כמו שמופיע בדפוס פארה: "בלא שום חכם".

64. על אף שהמילים בסוף דברי רש"י כמו שמביא בספר יוחסין: "לא שם חכם" הם מיותרים: א) שכבר בתחלת דבריו ביאר רש"י כוונת המלה "כדי": "כולא כלום" ואם זה לא היה מספיק לפי דעתו היה צריך להוסיף שם גם הביאור: "בסתמא" – ב) וגם אמאי אינו מוסיף גם המלה "בחנם" להסביר הראיה שהביא: "כמו: כדי נסבה" וכנ"ל.

הנוסח בדברי רש"י אלו הוא: "בלא חכם".

ט.

גם בתשובת רש"י (אלפנביין, סימן כד') מצינו שכתב: "ובתלמוד נמצא בכמה מקומות: 'בי תרביצא אמרי' וכן זהו פירושו וכו' ואיתמר: 'כדי' ולא הוזכר בה שם חכם", ומהלשון הזה משמע כמו שמופיע בדפוס פארה בדברי רש"י: "בלי שום חכם", שמצינו שרש"י משתמש בלשון שהוא קרוב לזה.

נמצא בקיצור שיש ארבעה נוסחאות שונות בפירש"י, שאע"פ ששונים הם בלשוניהם אבל שווים הם ביסוד כוונת רש"י (שכוונתו בהביאור של המלה: "כדי", בהכינוי: "ואמרי לה כדי" היינו: בסתמא, בלא שם אומרו): א) נוסח של החיד"א שהמילים "שם חכם" אינם מרש"י, ודברי רש"י המקורי נסתים בהמילים: "וכמו ואמרו לה כדי" – ב) נוסח של המגדל דוד שצ"ל בסוף הרש"י: "חנם" במקום: "חכם" – ג) נוסח דפוס פארה, וכן היה הנוסח בפירש"י לפני הספר יוחסין: "בלא שום חכם" – ד) הנוסח שבכתבי ידות: "בלא חכם".

י.

חוץ מהראיות שהבאנו לנכונותו של תיקונו של המגדל דוד⁶⁶ בפירש"י

Rashi explains "כדי" anonymously, in his commentary on Gitin 85 b. According to all filmed manuscripts at the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Hebrew University, Jerusalem, The text of Rashi's commentary reads בלא חכם.

מה שכתב שבכל הכתבי יד מופיע ברש"י המילים: "בלא חכם", לכאורה תמוהה שאע"פ שלא ראיתי הכתבי יד אבל בשני הדפוסים הראשונים שהשתמשו בכתבי יד שונים – דפוס שונצינו ודפוס פארה, מביאין נוסחאות שונות "חכם" (במקום חנם) או: "בלא שום חכם", אבל זה מעניין שיש כתבי ידות ששם מופיע "בלא חכם", ועל הכתבי ידות הללו גם כן אפשר להסיק שהם הוספות לדברי רש"י המקורי שהסתיים בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי" וכדלהלן. על נוסח זה שמא י"ל שנלקח מפירושו של הרבינו חננאל וכדלהלן.

66. זה בנוי על השערה שדפוס שונצינו השתמשו בכתב יד שנמצא שם הנוסח: "חכם" או: "חנם", ולא השמיטו תיבת "בלא" או: "בלא שם": והראיות בקיצור הם: א) שהמלה: "חכם" אינו מתאים לסגנון לשונו של רש"י – ב) שמתוכן דברי רש"י בגיטין מבואר שאין זה כוונתו [והדחוקים בפירושו אינו מתאים לדרך פירושו של רש"י] – ג) שלא פירש כן

של דפוס ונציאה (שיסודו בדפוס שונצינו) שצ"ל: "חנם" במקום שנדפס: "חכם", יש גם להוכיח נכונותו מזה שמצינו שבנוסח דפוס פארה מפורש בדברי רש"י: "כלא שום חכם" (וכן היה גם הנוסח בדברי רש"י בספר יוחסין), או ¹²³⁴⁵⁶⁷הנחיה 1234567 הנוסח שנמצא בכתבי ידות: "כלא חכם", לפי זה נמצא שלפי התיקון של המגדל דוד בפירש"י אין שום הבדל יסודי בין השלושה נוסחאות בדברי רש"י, שבכל הנוסחאות הנ"ל כוונת רש"י הוא להביא ראיה שנייה למה שהתחיל להגדיר המלה: "כדי" שהכוונה "כולא כלום באין ספר", וגם מתורצין היטיב דברי הרש"י בלי צורך לדחוק פירוש דחוק בכוונתו (כמו לפי המהרש"ל והבאר שבע הנ"ל), וכל החילוק בין הנוסחאות הוא רק בהמילים בדברי רש"י שהשתמש בהם לבאר הראיות שהביא ("חנם" לפי דפוס שונצינו לאחר התקון של המגדל דוד, ו"כלא שום חכם" בדפוס פארה, או: "כלא חכם" בכתבי ידות).

משא"כ לפי נוסחאתו של המהרש"ל בפירש"י (שהבין שהמלה: "חכם" הכוונה: ל"שם חכם") נמצא שסוף דברי רש"י הם פירוש חדש על הביטוי: "ואמרי לה כדי", לפי זה יש חילוק יסודי בין הנוסחאות של דפוס פארה לדפוס שונצינו (שנעתק לדפוס ונציאה), וזה לא מסתבר, אבל גם לפי התקון של המגדל דוד בהנוסח של פירש"י עדיין נשאר לנו לבאר התמוה שעכ"ז סוף כל סוף נמצא שיש שלושה נוסחאות שונות ⁶⁷ בסיום דברי הרש"י

רש"י באחד משאר המקומות שהופיע זה הביטוי בש"ס - ד) שלא מסתבר שהיה שני נוסחאות שונות עם הבדל יסודי בפירוש רש"י - ה) שבריטב"א מביא גם כן פירושו של רש"י בזה הגמרא וגם ראיית רש"י מזה הביטוי בלי להוסיף מידי וברור שכוונתו בפירושו של זה הביטוי הוא: "בסתמא בלא שם אומרו, וא"כ לא מסתבר שיש כאן מחלוקת בין הראשונים - ו) שלא מצינו בשום אחד מן הראשונים שיעמוד על הקושי בזה הרש"י, ומשמע שלא היה לפניהם הנוסח של המהרש"ל וכמו שנדפס בדפוס שונצינו.

67. עיין באריכות ירמיהו מלחי: 'נוסח אחר' של פירוש רש"י למסכת ברכות, עלי ספר יב' (בר-אילן חשמ"ו) עמוד 63 ואילך בפרט בעמוד 67-68 - בעמוד 63 כתב: "קשה לקבוע כמה נוסחאות כאלה היו לפירוש רש"י, אך במידה גבוהה של סבירות אפשר להצביע על שני אבות-נוסח, שאותם נכנה בהמשך 'הנוסח הצרפתי-אשכנזי' ו'הנוסח הספרדי-איטלקי', בעמוד 67 כתב: "דפוס איטליה הקדומים שניים הם כידוע: 1. דפוס שונצינו משנת גמר"א 1483 : 2. דפוס ונציאה משנת ר"פ 1520, יסודם של נוסחי הדפוסים שלנו הוא בדפוס שונצינו ונציאה וכו'. ב. דפוס ספרד: כוונתנו לאותם דפים, וקטעי דפים ושרידי דפים שהוציא לאור וכו' דימיטרובסקי בקובץ 'שרידי בבלי', דפים אלה שייכים לשני דפוסים: דפוס גוארדלחארה בספרד ודפוס פארה בפורטוגל וכו' למסקנה דומה אפשר להגיע ביחס לנוסחי רש"י שבספרי ספרד, לאחר השוואה מדוקדקת בין נוסח רש"י שבדפוסים אלה לבין הנוסח שבדפוסים שלנו ונוסח כתבי-היד, הנוסחים של רש"י בדפוס ספרד שונים מנוסח רש"י

בגיטין⁶⁸ וצריכין להבין סבת השינויים בסוף דברי הרש"י, שהאיך אירע ששני דפוסים שהודפסו כמעט בזמן אחד מכתבי יד שונים (שונצ'ינו ופארה) ונוסח שבכתבי ידות (הג"ל) יהיה להם נוסחאות שונות בדברי הרש"י, שאע"פ שהביאורים הם דומים אבל הם בלשונות אחרים?

יא.

קודם שנבוא למטרתנו לברר מה היה הנוסח המקורי בדברי רש"י ולתרץ בזה הקושי הנ"ל, נחזור קודם להארבעה נוסחאות שהבאנו, ונעיר כמה הערות על כל אחד מהנוסחאות ההם.

(א) על השערת החיד"א שכתב ש"ש חכם" הוא הוספה מבחוץ, יש להעיר: (1) כמו שהזכרנו לעיל: שמאיזה סבה בא אחד להוסיף המילים הללו לגליון רש"י שלו, אם לחלוק ולומר שאין ראיה משם, ששם הכוונה ל"שם חכם", מהיכן לקח זה הפירוש, שלא מצינו לשום ראשון שיבאר כן? – (2) לאחר שביררנו לעיל שהנוסח בדברי רש"י שמופיע בדפוסים שלנו: "שם חכם" אינו נכון והמלה: "שם" לא הופיע עדיין בזמן המהרש"ל, וזה המלה הוא רק הוספת המדפיסים האחרונים, א"כ אזל השערתו של החיד"א ש"שמי שאינו חכם" הוסיף בגליון רש"י: "שם חכם", שזה הנוסח נולד ע"י המדפיסים האחרונים, ולא היה בנמצא עדיין בדפוסים הראשונים, ודוחק לומר שמי שאינו חכם הוסיף בגליון רש"י המלה: "חכם", וא"כ כל השערתו הוא בנוי על נוסח מוטעת (שלא ידע החיד"א שהמלה: "שם" הוא מהוספת המדפיסים).

(ב) על תיקון הנוסח של המגדל דוד-יש להעיר כמה הערות: (1) שלשון רש"י לפי נוסחאתו הוא קצת מגומגם, שאם היה כוונת רש"י לסיים ביאורו על המלה: "כדי" בהביטוי: "ואמרי לה כדי", בהמלה: "חנם" אז היה מביא המלה "בחנם", ולא "חנם"? – (2) שהיה צריך להביא זה הביאור בתחלת דבריו כמו שכתב: "בולא כלום באין ספר" והיה צריך להוסיף שם המלה: "בחנם" שזהו הגדרת המלה – (3) שזה הביאור, הוא ביאור נכון על הראיה הראשונה שהביא: "כמו: כדי נסבה" שהביאור שם הוא "בחנם", אבל על הראיה השניה: "וכמו: ואמרי לה כדי" שם נשתנה קצת הביאור והוא: "בסתמא" אע"פ שהגדרת המלה הוא "בחנם" – (4) הנוסח בדברי רש"י לפי

שבדפוסים שלנו במידה מרובה יותר מכל המקורות האחרים וכו'."

68. שאע"פ שבכוונתם הם דומים זו לזו ואין הבדל יסודי ביניהם, אבל חלוקים הם

המגדל דוד אינו מתאים לסגנון צחות לשונו של רש"י.

ג) גם לפי הנוסח דפוס פארה, והנוסח שבכתבי ידות בדברי רש"י יש להעיר כמה הערות: (1) שהלשון בדברי רש"י קצת מגומגם, שלמה כתב: "שום" ולמה לא כתב: "שם" כמו בתשובת רש"י הנ"ל? ובנוסח שבכתבי הידות יש להעיר גם כן שאינו מסגנון לשון של רש"י (שהיה צ"ל: "כלא שם חכם" כמו בתשובות רש"י הנ"ל) – (2) למה צריך רש"י לסיים "כלא שום חכם", או: "כלא חכם", הא הראיה מובן מאליו בלי שום היסבר – (3) שכבר בתחלת דבריו הסביר מה שיש לטעות אם יכתבו המלה: "כדי" במקום "וכדו", ושם היה צריך גם להוסיף "בסתמא, בולא כלום באין ספר" ולא בסוף הרש"י? – (4) למה לא הביא רש"י גם ביאור להראיה הראשון שהביא: "כמו: כדי נסבה": שהביאור הוא: "בחנם"?

י.ב.

מצירוף של כל הקושיים הנ"ל (הקושי הנ"ל שהאיך אירע שיש בנוסחאות רש"י, שלושה ביאורים דומים בלשונות אחרים וגם מההערות על כל אחד מהארבעה הנוסחאות הנ"ל בדברי רש"י): יש להסיק שצודק החיד"א במסקנתו⁶⁹, שהסיום בדברי רש"י המקורי היה בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי"⁷⁰, וכמו שנמצא

בהמילים שהשתמש בהם רש"י לפרש הראיות שהביא.

69. אבל לא מהשערתו, שכל השערתו בנוי על נוסח מוטעת בדברי רש"י שהיה לפניו: "שם חכם", ואלו היה רואה הנוסח של דפוס פארה או של המגדל דוד היה בודאי מתקן על פיהם, אבל כיון שהוא היה הראשון שהסיק שדברי רש"י המקורי נסתיים בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי" אע"פ שהסיק כן מכח נוסח מוטעת אפ"ה ניחם לו זה הנוסח הנכון.

70. ובסכום: הראיה לזה הוא ממה שיש לנו שלושה נוסחאות שונות בפירש"י: א) הנוסח של המגדל דוד שצ"ל ברש"י: "חנם" (שיסודו בדפוס הראשון: שונצינו) – ב) הנוסח של דפוס פארה (שהשתמשו בכתבי יד שונים של זה של שונצינו), שבסוף פירש"י הופיעו המילים: "כלא שום חכם" – ג) הנוסח של הכתבי הידות הנ"ל: "כלא חכם", שאין ספק כמו שביירנו שהשלושה הנוסחאות ההם נכונים הם בכוונת רש"י אבל כבר הוכחנו לעיל שהלשונות שמופיעין בסוף הרש"י ("חנם" לפי המגדל דוד, ו"כלא שום חכם" לפי נוסח דפוס פארה, ו"כלא חכם" שבכתבי הידות) מגומגמים הם ואינם מתאים לסגנון לשונו של רש"י, וגם הבאנו לעיל שבריטב"א על גיטין (שנדפס גם כן תחת השם: חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים) מצינו שמפרש כוונת הגמרא בדומה לפירושו של רש"י ומביא גם כן ראיית רש"י: "כדאמרינן וכו' ואמרי לה כדי", ולא מסיים בלי שום סיום של ביאור, כמו שמצינו ברש"י (המלה: "חנם" או: בלא שום חכם", או: "כלא חכם") והטעם הוא פשוט, שכוונת הראיה

שורר החכמה

בחידושי הריטב"א הנ"ל: "וכמו: ואמרי לה כדי"¹¹, שהמלה: "שם" ("שם חכם") כבר ביררנו הוא רק הוספת המדפיסים לשוות סגנון לשונו של רש"י לשאר מקומות בפירושו, ומסתבר שגם המילים האחרים ("חכם" כמו שהופיע בדפוס שונצ'ינו או המילים: "בלא שום חכם" כמו שהופיע בדפוס פארה, או המילים: "בלא חכם" שבכתבי הירות) נשתרבו לתוך דברי רש"י מהגליון: אבל לא כמו ששיער החיד"א: "שמי שאינו חכם הגיה כן והכניסוה בפנים", אלא אדרבא מי שהיה חכם הגיה כן, ולא בתורת השגה על דברי רש"י, רק בתורת ביאור לדברי רש"י וכלהלן:

שמסתבר שבמשך הדורות לאחר רש"י, הגיהו לומדים תלמידי חכמים בגליון של רש"י ביאור לזה הרש"י¹², והיו מי שהוסיפו בתורת ביאור

מהביטוי: "ואמרי לה כדי" מובן מאליו ומבואר בפשטות שכוונת הביטוי הוא: "סתמא בלי שם חכם", וא"כ מסתבר שגם רש"י לא היה צריך להוסיף ביאור על ראייתו "וכמו: ואמרי לה כדי". חוץ מזה כבר הבאנו לעיל שרש"י לא מצא נחוץ לפרש בפירושו הביאור של זה הביטוי בשום אחד מן המקומות שמופיע זה הביטוי, וא"כ לא מסתבר שמפרשו במקום שמביא רק כראיה.

71. כי רש"י בפירושו הוא קצרן ואין דרכו להאריך. גם לפי החכמת שלמה בגיטין הנ"ל שלפי ביאורינו בכוונתו מבאר בכוונת רש"י שקודם המלה: "חכם" הוא כמו אי נמי, משמע שהבין שהראיה שהביא רש"י מהביטוי: "ואמרי לה כדי" לא צריך לשום ביאור – וגם לפי החיד"א הנ"ל שמשער שהמילים בסוף דברי רש"י: "שם חכם" הם מהגליון ולא מדברי רש"י נמצא שהסיום בדברי רש"י הוא: "וכמו: ואמרי לה כדי", בלא סיום לבאר הראיה, שהראיה מובן מאליו.

אגב: מזה הריטב"א נתברר שהבנת הבאר שבע בדברי רש"י אינו נכון שא"כ נמצא שרש"י והריטב"א חולקין בהביאור על המלה כדי מכל וכל וכמו שהערנו לעיל.

72. שדבריו צריכין קצת ביאור, שהתחיל לבאר: "כולא כלום באין ספר", והביא ראיה לזה: מ"כדי נסבה", ומ"ואמרי לה כדי", והראיות שהביא אין ביאורן שוה לגמרי למה שהתחיל, שהביאור: "כדי נסבה" הכוונה: "בחנוס", והביאור מהביטוי: "ואמרי לה כדי" הכוונה: "בסתמא בלא שם חכם", ואינם דומים לגמרי למה שהתחיל. ויש להביא מקום אחר ברש"י כדוגמה לזה (שנשתרבו לתוך הרש"י מהגליון ממישהו שרצה לפרש דברי רש"י):

בגיטין נד'. ברש"י ד"ה: וקמשלם ליה, כתב בא"ד: "ואף על גב דסוף סוף הן נעשין תרומה ולא תזו ליה, דהא טמאה היא? מיהו חולין טמאין מיכוין לשלומי ולא ידע (להן. בדפוס פארה) דהם נעשין תרומה", והקשה בחידושי הריטב"א (המובא הוא מהוצאת מוסד הרב קוק) ביבמות צ'. על זה הרש"י (שמופיע ג"כ ביבמות שם בזה הלשון: "ואע"ג דתשלומין נעשים תרומה ולא תזו ליה בימי טומאה? הא מיהא לתשלומין מעליא איכוון?"): "ואם תאמר ניהא כשהמשלם עם הארץ אבל אם היה חבר שיודע שיחזרו תרומה (כלומר:

בהגליון המלה: "חנם" ⁷³ והכוונה היה לתת ביאור להראיה הראשונה שהביא רש"י: "כמו: כדי נסבה", שהביאור הוא: "חנם" (או הכוונה היה להגדיר המלה: "כדי"), והיו אחרים שהוסיפו ביאור בהגליון: "בלא שום חכם" או: "בלא חכם", והכוונה היה רק לבאר הראיה האחרונה שהביא רש"י ("וכמו: ואמרי לה כדי") ובמשך הדורות נשתרכבו הביאורים הללו מהגליון לפנים של רש"י ונעשו חלק מפירושו ⁷⁴.

ונראה שבמקום אחד הוסיף משהו ביאור בגליון הרש"י המלה: "חנם" ואחר כן נעתק לכמה כתבי יד ובמשך הזמן נתחלף הנו"ן בכ"ף ⁷⁵ ונכתב: "חכם" במקום: "חנם", ואח"כ בא זה הנוסח לידי מדפיסי שונצינו, ואח"כ נעתק זה הטעות בדפוס ונציאה, ובמקום אחר הוסיף משהו בהגליון בתורת ביאור לדברי רש"י המילים: "בלא שום חכם" או: "בלא חכם", כביאור על הראיה מהביטוי: "וכמו ואמרי לה כדי", ובמשך הדורות נעתקו הביאורים הללו לכתבי ידות אחרים ובמשך הזמן נשתרכבו הביאורים הללו

שיהפכו החולין להיות תרומה. מ.פ.) ביד כהן האיך נתכוון לתשלומי מעליאז י"ל דאפילו חבר, מכל מקום בשעה שהוציאם עתה מרשותו לשלחם לכהן תשלומין מעליאז נינהו, כי הוא הוציא בתחילה מיד כהן תרומה טמאה, ונותן לו מרשותו חולין טמאין דחזו טפי, ובתר ידיה אזלינן, והוו להו תשלומין מעליא, אלא שלאחר שבאו ביד כהן נתקלקלו".

מבואר מהריטב"א שהבין בכוונת רש"י במה שכתב: "הא מיהא לתשלומין מעליא איכוון", כלומר: שהתשלומין שמשלם הם חולין טמאים ולא תרומה טמאה, שמה שנעשה תרומה טמאה זה נעשה ביד הכהן ולא ביד הזר שמשלם בעד התרומה, אבל מה שעדיין תמוהה הוא הלשון שבסוף הרש"י הכא בגיטין: "ולא ידע (להן. בדפוס פארה) דהם נעשין תרומה", ויש ליישב בדוחק שכוונת רש"י בזה לומר: שאין זה עסק שלו מה שנעשה תרומה אחר שקבלן הכהן לתשלומין, אבל יותר נראה לומר, שהמילים הללו של סוף הרש"י: "ולא ידע" וכו' אינם של הרש"י המקורי, רק הוספה בהגליון ממישהו שרצה לפרש דברי רש"י (שלא כהריטב"א), ובמשך הזמן נשתרכב לתוך פירושו של רש"י, והראיה לזה הוא: שברש"י ביבמות שם לא מופיעין המילים האחרונים: "ולא ידע דהם נעשין תרומה": וכמו שמביאן הריטב"א (אגב נוסח הריטב"א בדברי הרש"י שם הם יותר ברורים ומדוקדוקין: "איהו מיהא לתשלומי מעליא איכוון", במקום ברש"י דילן: "הא מיהא לתשלומין מעליא איכוון" – ועיין ג"כ לעיל דרשת הבר מצוה של אברהם משה הכהן בענין: "תשלומי תרומה").

73. שנשתבש כמשך הזמן ל"חכם", שהשתבשו מהנו"ן לכ"ף שדומין זה לזה או משום אי הבנה כדלהלן.

74. ובחידושי הריטב"א לא הוסיפו ביאורים משום שלא היה נפוצה ההשתמשות בזה הספר כמו פירושו של רש"י שהשתמשו בו גם ללמוד ממנו לתלמידים.

בפנים הרש"י ובדפוס פארה נזדמן להם הנוסח: "בלא שום חכם".

לפי הנ"ל שמסתבר במדה גבוהה של סבירות שלא המלה: "חנם" ⁷⁶, ולא המילים: "בלא שום חכם" ⁷⁷ או המילים: "בלא חכם", הם באמת חלק מפירושו של רש"י המקורי, רק נשתרבבו מהגליון לפנים פירושו של רש"י, יש גם להבין הסוד של סבת השינויים בסיום פירש"י מדפוס שונצינו לדפוס פארה ולכתבי הידות, שאע"פ שבתוכן כוונתם היו הביאורים שהוסיפו בהגליון של רש"י שווים, אבל חלוקים היו בלשונם, משום שלומדים שונים במקומות שונים כתבו זה בהגליון וכן"ל ⁷⁸.

75. שדומים זה לזה, או משום אי הבנה.

76. כפי נוסח דפוס שונצינו לאחר התקון של המגדל דוד מהמלה: "חכם".

77. כפי נוסח דפוס פארה.

78. ופלא שגם מחברים בזמן האחרון שכבר יש להם יוחסין הוצאת פיליפובסקי ושרידי בבלי והספר מגדל דוד שנדפס מחדש גם כן נמשכו אחרי האחרונים שלא היה להם זה האפשרות כגון: בהוצאת הש"ס מהדורת ירושלם עם מוסף רש"י על הדף (וגשל תשנ"ד) מופיע במסכת ב"מ דף ב'. על: "ואמרי לה כדי": "שם חכם (גיטין פה:)" – גם בש"ס ארטסקרול (מביאין בפנים התרגום רק הפירוש שכדי הוא שם חכם, ובהערות ציינו שהמקור לזה הוא מרש"י בגיטין פה: – וגם בדקדוקי סופרים השלם (הוצאת מכון תלמוד ישראלי השלם – ירושלים תשמ"ט) על מסכת יבמות צ'. בהערה 19 מביאין את המהרש"ל ולא מעירין כלום על זה, שרש"י לא כתב זה הפירוש – ובהערה מאת הרב שושנה בחידושי הרמ"ה ובשיטות קדמונים על גיטין הנ"ל שמסלף כוונת דברי הראשונים (עיין להלן) – ובאיגרת ר' שרירא גאון מהדורת רבינוביץ עמוד 86 שהעיר שם בהערה 29 בעמוד 91: "ולא כרש"י בגיטין פה: שהוא שם חכם, ויעו"ש חכמת שלמה ב"מ ב', נ.ב. בעלמא (?): נ.ד.ר.) רגיל רש"י לפרש שם חכם או פירש בחנם כמו 'בכדי', כלומר שלא נזכר שם אומרו אלא סתמא, ועיין סדר הדורות סדר תנאים, רי' אות כ', שכתב שלא מצא דבר זה ברש"י, ולא הרגיש שמה שמייחסים לרש"י זה הפירוש בטעות יסודה, וגם לא מצינו מי שהרגישו שהנוסח בסוף דברי רש"י בגיטין: "שם חכם" הוא נוסח של המדפיסים האחרונים ובדפוסים הראשונים מופיע ברש"י רק המלה: "חכם".

נחזור בקיצור: מהלשון בפירש"י שמופיע בדפוסים שלנו מבורר שיש בהלשון בפירש"י איזה חיסרון, ומהשינויים בלשון רש"י שהופיעו בדפוסים שונצינו וונציאה מצד אחד ובדפוס פארה ובספר יוחסין השלם ובכתבי ידות מצד אחר נתברר שכוונת סוף פירש"י הוא רק להסביר הראיות שהביא, ומדברי הריטב"א (או משיטת הקדמונים) יש לשער שגם ברש"י המקורי לא הופיע המילים "חנם" (כפי השערת המגדל דוד לפי נוסח דפוס שונצינו, שינוי מהמלה: "חכם" ל"חנם", ולא "שם חכם" כמו שמופיע בדפוסים שלנו) או: "בלא שום חכם", אלא שהמילים: "חנם" או "בלא שום חכם" הוסיפו תלמידי חכמים כביאור לדברי רש"י אלו

יג.

[134677]

עתה נחזור לעיקרו של הביאור על הביטוי: "ואמרי לה כדי", ש"כדי", הוא "שם חכם", ויש להוסיף: שחזן מהראיות הנ"ל בכוונת דברי הרש"י בגיטין שכוונת ביאורו היה: "בלא שם חכם" (ולא כתב רש"י בגיטין הביאור שמייחסין לו: ש"כדי" הוא: "שם חכם"), גם לא נמצא שום גאון או ראשון שיפרש שהמלה: "כדי" שנמצא בזה הביטוי הכוונה: ל"שם חכם", רק הפירוש שהוא בסתמא או בחנם, כגון: א) באגרת של רבי שרירא גאון ⁷⁹ כתב: "והיכי דכולהו רבנן קאמרי חדא מלתא: אמרי לה כדי" – ב) בפירוש רבינו חננאל על מסכת הוריות דף ח' ⁸⁰ כתב: "ואמרי לה כדי: בלא חכם" – ג) בספר הליכות עולם ⁸¹ בשער שני כתב: "כל היכי דאיתמר אמר פלוני ואמרי לה כדי, רוצה לומר איכא מאן דאמר להא מילתא בלא גברי אלא סתמא קאמר לה, וכדי לשון חנם כמו לא שדי אינש זוזי בכדי, וכן כדי נסבה" ⁸² – ד) בספר חידושי הריטב"א (או בחידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים) הנ"ל בגיטין מצינו שמביא ראיית רש"י מן: "ואמרי לה כדי" שהכוונה "בואין ספר בולא כלום", שכתב: "כלומר ריקם אני משלחך באין ספר, כדאמרינן וכו' ואמרי לה כדי", בלי הסיום שנמצא בדפוסים שלנו בדברי רש"י: "חכם" או "שם חכם", וכוונתו מבואר בפשטות שביאור המלה הוא "סתמא בלי שם חכם".

וכל הנ"ל יש לבסס גם מדברי רש"י עצמו בתשובה הנ"ל שכתב: "ובתלמוד נמצא בכמה מקומות: 'כי תרביצא אמרי' וכן זהו פירושו וכו' ואיתמר: 'כדי' ולא הוזכר בה שם חכם".

ובמשך הזמן הכניסוה בפנים, וזהו כמו השערת החיד"א שהמילים שמופיע בדפוסים שלנו: "שם חכם" אינם מרש"י, אבל לא מטעמיה: "שמי שאינו חכם הגיה כן והכניסוה בפנים" אלא: מי שהיו חכמים הוסיפו ביאורים שונים בגליון רש"י והכניסום בפנים.

79. בהוצאת (הימן) חלק ב' פרק ד' (עמוד 56) בהערה ו', וכן בנוסח לוי' עמוד 66 בין בנוסח ספרדי ובין בנוסח צרפתי, ובמהדורת רבינוביץ (עמוד 86).

80. המובא הוא מרבינו חננאל המופיע בש"ס וילנא בהוריות דף י': (ששייך לדף ח').

81. לרבי ישועה בן יוסף הלוי מארץ תלמיסאן תלמידו של רבי יעקב הכהן אשכנזי שעמד בקשרים הדוקים עם הרשב"ש (בנו של הרשב"ץ).

82. ורק שהיבין שמועה שם (לר' שלמה אלגאזי המצורף לספר הליכות עולם), מביא זה הפירוש ומייחסו לרש"י בשם המהרש"ל, וכן כתב שם בכלל כג': "ודע שרש"י ז"ל מפרש: 'כדי' לשון חכם ששמו 'כדי', וכן הביא רש"ל פ"ק דמציעא וכו' " – וכן בספר פחד

על הנ"ל יש להוסיף עוד ראייה גם מסגנון לשון התלמוד שהביטוי: "ואמרי לה כדי" הכוונה: בסתמא בלא שם אומרו, ולא שהוא: "שם חכם", שבכל מקום שמוכא בגמרא⁸³ זה הלשון: מביאו רק בלשון: "ואמרי לה כדי", ורק בסוף כל הלשונות האחרים המייחסים המימרא שמדובר בה לאמורא, ובכל פעם מדייק הגמרא להביא זה בהלשון: "ואמרי לה", ולא בהלשון "ואיתימא"⁸⁴ כמו שמביא שמות של חכמים אחרים, כשאינו מבורר

יצחק בערך "כדי" מביא בשם היבין שמועה: "שם חכם לדעת רש"י, יבין שמועה כלל כג" מלשונו משמע שלא ראה זה ברש"י רק בספר יבין שמועה].

83. כגון: א) בבא מציעא ב'. : "אמר רב פפא, ואיתימא רב שימי בר אשי, ואמרי לה כדי" - ב) הוריות ח'. : "אמר רבא ואי תימא ר' יהושע בן לוי, ואמרי לה כדי" - ואמאי אין הגמרא ממשיך להשתמש בלשון "ואיתימא", מזה מוכח שהגמרא משתמש בזה הלשון כשאין נזכר שם חכם אלא סתמא.

84. ומה שנמצא בנזיר ב'. בהלשון: "ואיתימא כדי" וכן הוא בכתב יד מינכען, נראה שבאמת צריכין לתקן שם: "ואמרי לה" במקום: "ואיתימא", וכן נרשם בגליון כתב יד ואטיקאן (הוצאת פקסימילית - מקור) שקשה שם לקרות הפנים של הכתב יד אבל בצד נרשם: "ואמרי לה", נראה שמישהו כבר הרגיש שזהו הנוסח הנכון, שזה הוא הסגנון הלשון של התלמוד כמו שמופיע בשאר המקומות בש"ס.

בסיכום: א) המהרש"ל בספר חכמת שלמה ב"מ ב'. הוא הספר הראשון שמקיים מה שמייחסים לרש"י הפירוש על הביטוי: "ואמרי לה כדי", ש"כדי" הוא שם חכם - ב) אע"פ שבספר חכמת שלמה מבואר שרש"י כתב כן בהרבה מקומות, אינו כן שיש רק מקום יחידי בש"ס שיש לתלות זה הפירוש ברש"י, וזהו רש"י בגיטין פה'; ויש לתלות הטעות לפליטת הקולמוס בהגהתו בגליון הגמרא שממנו למד - ג) מהספר חכמת שלמה דפוס הראשון מבואר שהמהרש"ל מייחס לרש"י שני פירושים על זה הביטוי - ד) מהלשון של הספר חכמת שלמה שנדפס בגמרות יש לטעות בכוונתו שמייחס לרש"י רק הפירוש: "שם חכם" ולא הפירוש האחר, ושם זה היה סבת מה שהבאר שבע הבין מהחכמת שלמה שמייחס רק פירוש אחד לרש"י - ה) בספר באר שבע על הוריות מביא השני פירושים על זה הביטוי ומייחס לרש"י רק הפירוש הנ"ל, והפירוש האחר מייחס למפרשים אחרים - ו) מלשונו של הבאר שבע מוכח ששאב דבריו מהחכמת שלמה, ולא מדפוס הראשון רק ממה שנדפס בגמרות, ושם יש לטעות בכוונת החכמת שלמה - ז) סוף הלשון של הרש"י בגיטין פה': תמוה, שאין שום קשר של סוף דברי הרש"י למה שכתב מלפני זה - ח) פירוש על זה הרש"י בגיטין שנדפס בגליון הגמרות דחוק מאד - ט) הפירוש שבגליון הרש"י בגיטין נלקח מהחכמת שלמה דפוס הראשון, ונשמט מהחכמת שלמה שנדפס בגמרות, ויש לתלות זה שדברי רש"י קשים כל כך שבלי פירושו של המהרש"ל אי אפשר להבין דבריו, ולקחו דברי המהרש"ל מהספר חכמת שלמה והודפסו דבריו בגליון רש"י ושמטו דבריו מהספר חכמת שלמה - י) מהפירוש שבחכמת שלמה דפוס הראשון יש להבין הביאור על רש"י באופן אחר ממה שנדפס בגליון הגמרא - יא) פירושו של החכמת שלמה בגיטין וב"מ יש להבין רק בצירוף של שניהם - יב) גם פירושו של

בשם מי אמרו, וא"כ רואין מזה שדקדקו בעלי התלמוד להשתמש בזה הסגנון כשאינן מייחסין המימרא לחכם מסוים.

מכל הנ"ל מבורר שמה שהביא בספר חכמת שלמה בריש ב"מ בשם רש"י שהביאור על המלה: "כדי" בהביטוי "ואמרי לה כדי", ש"כדי" הוא

המהרש"ל בדברי רש"י בגיטין הם דחוקים - יב) במגדל דוד (תלמידו של המהרש"ל) מתקן הנוסח בדברי רש"י בגיטין: "חנם" במקום: "שם חכם" שמופיע סדפוסים שלנו, לפי זה יהא כוונת הרש"י מבוארים בלי דוחק - יג) תקון הנוסח בדברי רש"י של המגדל דוד מבואר לפי נוסח דפוס שונצינו (וונציאה שיסודם מדפוס שונצינו), שמופיע ברש"י רק המלה: "חכם" ולא כבדפוסינו: "שם חכם", וכוונת התקון הוא שנשתבש המלה: "חכם" מהמלה: "חנם", ונראה שהמלה: "שם" נתוסף ע"י המדפיסים המאוחרים שרצו להשוות סגנון הלשון של רש"י כמו שמופיע במקומות אחרים - יד) המהרש"ל לא ערך כהוגן הלשון ברש"י בגיטין: "חכם" (כמו שהופיע בדפוס שונצינו ונציאה וגם ונציאה השני שהשתמש בו) - טו) גם דימיטרובסקי בשרידי בבלי לא העריך זה השינוי ("חכם" במקום: "שם חכם") ומשום הכי כתב: שבכל הדפוסים מופיע ברש"י הנוסח: "שם חכם" וזה אינו כמבואר למעיין בדפוסים ההם - טז) בספר יוחסין דפוס קושטא שכ"ו מבואר שהיו מי שייחסו לרש"י זה הפירוש על זה הביטוי, ומדחה אותה, אבל לשונו בזה הדפוס הוא מגומגם מאד, וכל הדפוסים שבאו אחריו הם בעיקרן רק העתקה מזה הדפוס, וזהו הדפוס שראו כל הספרים שהביאו אותו בזה הענין, גם המגדל דוד - יז) בספר יוחסין הוצאת פיליפובסקי רי"ד מבואר שהיה לפנינו נוסח אחר בדברי הרש"י בגיטין: "לא שם חכם", במקום: "חכם" - יח) הספר יוחסין הוא הספר הראשון שהביא שיש שבטעות ייחסו לרש"י שביאור המלה: "כדי" בהביטוי: "ואמרי לה כדי", שהוא: "שם חכם", ומביא רש"י מוטעת בריש ב"מ שהופיע זה הפירוש, ומדחה זה לגמרי, וגם מביא ראיה שהרש"י בריש ב"מ היא מוטעת מרש"י בגיטין ששם כתב רש"י להדיא "לא שם חכם" - יט) הנוסח בדברי רש"י כמו שהביא בספר יוחסין נמצא ברש"י גיטין בדפוס פארה (רפ"ט רצ"ו, נצלם בשרידי בבלי) - כ) לפי הספר The Practical Talmud Dictionary נמצא עכשיו כמה כתבי ידות של פירוש רש"י בגיטין שהסיום בדברי רש"י שם הוא: "כלא חכם" - כא) החיד"א בספריו הראשונים הביא דברי המהרש"ל בכוונת דברי רש"י, ובספריו האחרונים חזר מזה והבין שרש"י בגיטין לא כתב זה הביאור - כב) הספר הדורות לא מצא רש"י כזה שיפרש זה הפירוש על זה הביטוי (ןמסתבר שהבין שא"א שזה הנוסח שיש לנו בדברי רש"י הוא נוסח נכון, מכל הקושיים על זה - כג) ראיה לתקון הנוסח בדברי רש"י לפי המגדל דוד הוא מדפוס פארה - כד) כדי לשוות הנוסחאות צריכין לומר שנוסח דברי רש"י היה כמו שמופיע בריטב"א, וכיוון החיד"א בספרו פתח עינים להנוסח המקורי של הרש"י שהסיום של דברי רש"י היה בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי" אבל לא מהשערתו: "שמי שאינו חכם" הוסיף זה בהגליון והכניסוה בפנים, אלא אדרבה "מי שהיה חכם הוסיף ביאור לדברי רש"י בהגליון והכניסוה בפנים", שבגליון הרש"י הוסיפו לומדים ביאור לזה הרש"י, והביאורים הללו נשתרכבו במשך הזמן לתוך דברי הרש"י - כה) מהגאונים והראשונים (אגרת ר' שרירא גאון, רבינו חננאל על הוריות, תשובות רש"י, רש"י בגיטין, הריטב"א או היר רמה על וימוז הלכות וולח) מייחסו וזהו זה ביאור אחד לזה הרימוז - כו) מדרשו

שם חכם, יסודו מנוסח מוטעת בפירש"י בגיטין דף פה' ע"ב, ויש גם להסיק שהמילה האחרונה ("חכם", שצריכין לתקנו: "חנם": לפי נוסח שונצינו לפי תיקונו של המגדל דוד) או המילים האחרונים ("בלא שום חכם" של דפוס פארה, או: "בלא חכם" של הכתבי ידות) אינם מרש"י, וצודק החיד"א בזה שהסיום של הרש"י המקורי היה בהמילים: "וכמו ואמרי לה כדי", אבל לא מטעמיה, רק שנשתרבו לתוך דברי הרש"י מביאורם של ת"ח שונים במקומות שונים, וא"כ לא כתב רש"י ביאור כזה (ש"כדי" הוא: "שם חכם"), גם לא נמצא ביאור כזה מהגאונים או מהראשונים, וכוונת רש"י שם לבאר זה הביטוי ("ואמרי לה כדי") כביאור השני שמביא החכמת שלמה ש"כדי" הכוונה בסתמא בלא שם אומרו, וכמו שכתב בחידושי הריטב"א (או ביד רמה) שם בהדיא, וזהו היפך ממה שמייחס הבאר שבע לרש"י, שרק הביאור: ש"כדי" הוא שם חכם מייחס לרש"י אבל הביאור השני (ש"כדי" היינו: בסתמא בלא שם אומרו) מביא בשם מפרשים אחרים, שבאמת הביאור של רש"י על המלה: "כדי" שמופיע בהביטוי: "ואמרי לה כדי", הוא רק הביאור השני שהביא (שהכוונה בסתמא בלא שם אומרו) ולא הביאור הראשון שהביא (ש"כדי" הוא: "שם חכם").

¹²³⁴⁵⁶⁷אה"ח

¹²³⁴⁵⁶⁷אה"ח

הלשון של זה הביטוי גם כן משמע שאין זה שם חכם.